

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»**

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

A.M.: 1012201703022

Θέμα: «Η πορεία της Εκπαίδευσης στο σύγχρονο Ελληνικό Κράτος από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως τη Μεταπολίτευση (1949-1974)»

Επιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ευγενία Γιαννούλη
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2019

Περιεχόμενα

Πρόλογος	4
Εισαγωγή	6
Α΄ Κεφάλαιο	9
Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1950.....	9
1.1. Οι κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές εξελίξεις έως τα μέσα της δεκαετίας	9
1.2. Οι εξελίξεις εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950	18
Β΄ Κεφάλαιο	27
1960, μια ταραγμένη δεκαετία.....	27
2.1. Η πολιτική αστάθεια στο εσωτερικό της χώρας συνεχίζεται... ..	27
2.2. Από την εξουσία της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία	41
Γ΄ Κεφάλαιο.....	50
Επταετία και Μεταπολίτευση	50
3.1. Η Ελλάδα «στο γύψο»	50
3.2. Το καθεστώς παρακμάζει, η Μεταπολίτευση έρχεται	64
Δ΄ Κεφάλαιο	74
Η ελληνική Εκπαίδευση από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Μεταπολίτευση	74
4.1. Η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση την περίοδο 1949-1974 ...	74
4.2. Η διαμόρφωση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης από τη Μετεμφυλιακή περίοδο έως τη Μεταπολίτευση	85
Επίλογος.....	89
Πηγές και βιβλιογραφία.....	91

A. Πηγές.....	91
1. Εφημερίδες.....	91
2. Δημοσιευμένα αρχειακά τεκμήρια.....	91
B. Βιβλιογραφία.....	92
Περίληψη	97

Πρόλογος

Στην πορεία του χρόνου πολλά ήταν τα γεγονότα που σημάδεψαν και καθόρισαν την ιστορική εξέλιξη του νεοελληνικού κράτους από την εποχή της συγκρότησής του μέχρι και σήμερα. Δίχως αμφιβολία όμως, τα γεγονότα που έλαβαν χώρα από τη Μετεμφυλιακή περίοδο και εξής άσκησαν καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας επηρεάζοντας είτε με θετικό είτε με αρνητικό τρόπο στην ταυτότητά της όπως είναι αυτή γνωστή μέχρι και σήμερα. Πολύ περισσότερο, οι εξελίξεις και οι ζυμώσεις που πραγματώθηκαν σε πολιτικό επίπεδο τόσο στο προσκήνιο όσο και στο παρασκήνιο έπαιξαν έναν καθοριστικό ρόλο στον τρόπο διαμόρφωσης σημαντικών κρατικών τομέων ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνεται και η Παιδεία. Στο πλαίσιο αυτό, και ορμώμενος από την ιδιότητα του εκπαιδευτικού επιχειρώ στην παρούσα εργασία να διερευνήσω τις συνθήκες και τις καταστάσεις που επηρέασαν την Παιδεία και την Εκπαίδευση στην Ελλάδα την περίοδο μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως τη Μεταπολίτευση.

Αναλυτικότερα, η ανά χείρας μελέτη διαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια από τα οποία τα τρία πρώτα περιλαμβάνουν αναφορές σε σημαντικά ιστορικά γεγονότα που σημειώθηκαν στη χώρα το εξαιρετικά εύθραυστο χρονικό διάστημα της Μετεμφυλιακής εποχής, αποκορύφωμα των οποίων υπήρξε η Δικτατορία και η Μεταπολίτευση, προκειμένου να καταστούν σαφείς οι συνθήκες της εποχής εκείνης και που το δίχως άλλο άσκησαν σημαντικές επιδράσεις στη μορφή και το περιεχόμενο της εκπαίδευσης. Αντίστοιχα, στο τέταρτο κεφάλαιο πραγματοποιείται μια ενδελεχής παρουσίαση και ανάλυση των μεταβολών και των καινοτομιών που χαρακτήριζαν κάθε κομμάτι της Εκπαίδευσης την περίοδο 1949-1974 στις οποίες οφείλεται η εικόνα που αυτή παρουσίασε την εν λόγω εποχή και στα τρία επίπεδά της (Πρωτοβάθμια, Δευτεροβάθμια και Τριτοβάθμια

Εκπαίδευση) προκειμένου να γίνει αντιληπτός ο βαθμός διαμόρφωσης της Παιδείας των Ελλήνων σε μια επιβεβαιωμένη ιστορικά κρίσιμη εποχή για τη χώρα.

Φτάνοντας στο τέλος των μεταπτυχιακών σπουδών μου θα ήθελα να απευθύνω θερμότερες ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή μου, αναπληρωτή καθηγητή Αθανάσιο Χρήστου, του οποίου οι κατευθύνσεις, οι παρατηρήσεις και οι παρεμβάσεις έπαιξαν έναν καθοριστικό και καθόλα ουσιαστικό ρόλο στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της βιβλιοθήκης του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών για τη βοήθεια που απλόχερα μου παρείχαν προκειμένου η εργασία αυτή να έχει την όσο το δυνατόν καλύτερη βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Τέλος, θα ήθελα να πω ένα μεγάλο ευχαριστώ στην οικογένειά μου για την ηθική και ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχαν σε όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία. Νέες θεωρήσεις και προοπτικές», ζητώντας τους παράλληλα μια μεγάλη συγνώμη για το χρόνο που δεν κατάφερα να τους διαθέσω όντας απασχολημένος με την έρευνα που απαιτούσε η συγγραφή της ανά χείρας εργασίας.

Καλαμάτα, Ιούνιος 2019

Π.Δ. Παναγιωτόπουλος

Εισαγωγή

Δίχως αμφιβολία, το μεγαλύτερο μέρος του σύντομου 20^{ου} αιώνα για την Ελλάδα έχει στιγματιστεί από την πραγμάτωση αλλεπάλληλων πολεμικών συγκρούσεων που πλήγωσαν σε μεγάλο βαθμό τη χώρα και τους πολίτες της. Από τον Α΄ Παγκόσμιο και τους Βαλκανικούς μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή, το Β΄ Παγκόσμιο και τον Εμφύλιο Πόλεμο η ιστορική πορεία του νεοελληνικού κράτους γνώρισε γεγονότα που επανακαθόρισαν εκ βάθρων την πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου. Πολύ περισσότερο, τα νέα δεδομένα που διαμορφώθηκαν για τη χώρα ήγειραν νέα πάθη που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο τις καταστάσεις και τις συνθήκες που επικρατούσαν στο εσωτερικό της όσο και τις σχέσεις της με τις υπόλοιπες χώρες σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο με συνέπειες επί της ικανοποίησης των εθνικών της συμφερόντων.

Αποτέλεσμα όλων των ανωτέρω παραμέτρων θα πρέπει να θεωρείται η επικράτηση ενός κλίματος ρευστότητας στην ελληνική πολιτική σκηνή, ρευστότητα που επιδεινώθηκε περαιτέρω μετά το τέλος του Εμφυλίου μιας και δεν είχε εξομαλυνθεί η μεγάλη ένταση που είχε προκληθεί κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών. Ως εκ τούτου, η χώρα δεν κατόρθωσε να αναπτυχθεί με ρυθμό αντίστοιχο εκείνου που σημείωναν τα υπόλοιπα κράτη της Γηραιάς Ηπείρου τη Μεταπολεμική εποχή, πολλώ δε μάλλον αναλώθηκε σε μια σειρά συγκρούσεων που είχε σαν τελικό αποτέλεσμα την ανάδειξη ενός δικτατορικού καθεστώτος που για μια επταετία βρισκόταν στο επίκεντρο των κοινωνικοπολιτικών πραγμάτων με τις όποιες συνέπειες και αν είχε αυτό για εκείνη. Το τέλος σε αυτή την καθ' όλα θολή ατμόσφαιρα θα δοθεί μετά την πτώση του καθεστώτος, με την αποκατάσταση της Δημοκρατίας να αποτελεί το πρώτο αλλά πολύ ουσιαστικό βήμα που πραγματοποίησε η Ελλάδα μετά από πολύ καιρό με σκοπό την είσοδό της σε ευρωπαϊκή τροχιά.

Η αστάθεια που χαρακτήριζε την πορεία της Ελλάδας την εποχή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει και τους επιμέρους τομείς που συνθέτουν τη δομή της ως κράτος. Μεταξύ αυτών των τομέων συμπεριλαμβάνεται και η Εκπαίδευση, καθώς υπήρξε από τους πρώτους που έπρεπε να προσαρμοστούν στις ραγδαίες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις αντικατοπτρίζοντας με τον τρόπο αυτό την εκάστοτε πολιτική ιδεολογία που εκπροσωπούσε ο εκάστοτε κομματικός φορέας που αναλάμβανε την εξουσία. Έτσι λοιπόν, και λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβολές που επήλθαν στα επίπεδα της πολιτικής και της κοινωνίας την περίοδο από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Μεταπολίτευση (1949-1974), στα συνολικά τέσσερα κεφάλαια της παρούσας εργασίας αποτυπώνονται τόσο τα ιστορικά γεγονότα που έλαβαν χώρα την εποχή εκείνη όσο και οι αλλαγές που γνώρισε η ελληνική Εκπαίδευση κατά τη διάρκεια αυτής προκειμένου να αναδειχθούν τόσο οι συνθήκες που επηρέασαν και τις τρεις βαθμίδες της όσο και τα χαρακτηριστικά που της προσδόθηκαν από τα εκάστοτε κυβερνητικά σχήματα που ανέλαβαν την ηγεσία του κράτους στο παραπάνω χρονικό διάστημα.

Αναλυτικότερα, η εργασία στο σύνολό της απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια, τη στιγμή που κάθε κεφάλαιο διαρθρώνεται σε δύο επιμέρους ενότητες προκειμένου να υπάρξει όσο το δυνατόν καλύτερη αποτύπωση των ιστορικών γεγονότων που έλαβαν χώρα από τη Μετεμφυλιακή εποχή μέχρι τη Μεταπολίτευση. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη ενότητα του πρώτου κεφαλαίου γίνεται αναφορά στις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που σημειώθηκαν έως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 ενώ στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται οι σημαντικότερες εξελίξεις που χαρακτηρίζουν το δεύτερο ήμισυ της ίδιας δεκαετίας τόσο εντός όσο και εκτός των ελληνικών συνόρων. Αντίστοιχα, στην πρώτη ενότητα του δεύτερου κεφαλαίου παρουσιάζονται όλα τα γεγονότα που συνέβαλαν στη διατήρηση της πολιτικής αστάθειας από τις αρχές μέχρι τα μέσα της

δεκαετίας του 1960 ενώ στη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου παρουσιάζονται όλα όσα συνέβησαν στην Ελλάδα από τη στιγμή της ανάληψης της εξουσίας από την Ένωση Κέντρου μέχρι την ανάδειξη της τριάδας των συνταγματαρχών στην ηγεσία της χώρας.

Στο πρώτο κομμάτι του τρίτου κατά σειρά κεφαλαίου παρατίθενται αναλυτικά τα γεγονότα που σημάδεψαν την εποχή της Επταετίας, ενώ στο δεύτερο τμήμα αυτού προβάλλονται όλα εκείνα τα ιστορικά στοιχεία που αντικατοπτρίζουν την παρακμή του καθεστώτος και οδήγησαν αρχικά στην πτώση αυτού και έπειτα στη Μεταπολίτευση. Από την άλλη πλευρά, το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει αποκλειστικά στο πεδίο της Εκπαίδευσης όπως αυτό είχε διαμορφωθεί την περίοδο 1949-1974· έτσι, στο πρώτο τμήμα του παρουσιάζονται οι μεταβολές που επήλθαν στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση την προαναφερθείσα περίοδο στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν τότε, ενώ στο δεύτερο τμήμα αναφορά γίνεται στις αλλαγές που γνώρισε η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση εξαιτίας των ίδιων μεταρρυθμίσεων. Στον επίλογο συμπεριλαμβάνονται τα συμπεράσματα που εξήχθησαν από την εξέταση του αντικειμένου που αποτέλεσε το θέμα μελέτης της εργασίας αυτής. Καθώς η εργασία εκπονήθηκε βάσει των αρχών που χαρακτηρίζουν τη μέθοδο της βιβλιογραφικής επισκόπησης στο τέλος της εργασίας παρατίθενται οι πηγές και η βιβλιογραφία που αξιοποιήθηκαν για την όσο το δυνατόν καλύτερη τεκμηρίωση των αναφερόμενων ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών γεγονότων αλλά και μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου αυτής της μελέτης.

Α΄ Κεφάλαιο

Η Ελλάδα τη δεκαετία του 1950

1.1. Οι κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές εξελίξεις έως τα μέσα της δεκαετίας

Η δεκαετία του 1950 για την Ελλάδα είναι συνυφασμένη με την πραγμάτωση μιας γενικότερης προσπάθειας ανάκαμψης της χώρας σε όλα τα επίπεδα μετά την άκρως αιματηρή και διχασμένη δεκαετία του 1940. Την επίσημη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου στο τέλος Αυγούστου του 1949 ακολούθησε σε άμεσο χρόνο η υλοποίηση πολιτικών εγχειρημάτων που είχαν κύριο σκοπό την ανοικοδόμηση του ελληνικού κράτους μέσω της αξιοποίησης των χρημάτων που προέρχονταν από το εξωτερικό και δη από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Παράλληλα όμως, οι πρώτες μετεμφυλιακές κυβερνήσεις του τόπου (κυβέρνηση Διομήδη, κυβερνήσεις Σοφοκλή Βενιζέλου, κυβερνήσεις Πλαστήρα) εργάστηκαν προς την κατεύθυνση της εξάλειψης του κομμουνιστικού στοιχείου από την πολιτική ζωή της χώρας. Πολύ περισσότερο, για την επιτέλεση αυτού του σκοπού τα κυβερνητικά σχήματα που ανέλαβαν την άσκηση της εξουσίας μετά τον Εμφύλιο προχώρησαν στην υλοποίηση συνεχών αγορών στρατιωτικού υλικού κάνοντας χρήση των κονδυλίων που προέρχονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες για την οικονομική ενίσχυση της χώρας. Άλλωστε, το ρεύμα που είχε δημιουργηθεί την εποχή εκείνη εναντίον του κομμουνισμού είχε και νομικά ερείσματα αν αναλογιστεί κανείς πως ακόμα εφαρμοζόταν ο νόμος 509 του 1947 που καθιστούσε παράνομη τη λειτουργία του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας και έθετε την Αριστερά στο περιθώριο της πολιτικής και

κοινωνικής ζωής κάνοντας την Ελλάδα να αποτελεί τη μοναδική χώρα των Βαλκανίων όπου ίσχυε ένας τέτοιου τύπου περιορισμός¹.

Το χρονικό διάστημα ανάμεσα στο Μάρτιο του 1950 και τον Σεπτέμβριο του 1952 χαρακτηρίζεται από τους μελετητές ως ένα «κεντρώο διάλειμμα» κατά τη διάρκεια του οποίου όχι μόνο σημειώθηκαν τρεις εκλογικές αναμετρήσεις αλλά παράλληλα επιχειρήθηκε και ένα πείραμα σύζευξης της επιδιωκόμενης πολιτικής συμφιλίωσης και της ανάπτυξης του αισθήματος εθνικοφροσύνης. Ωστόσο, το πείραμα αυτό αποδείχθηκε άκαρπο και ατυχές μιας και ο επιδιωκόμενος σκοπός δεν επετεύχθη αλλά είχε σαν τελικό αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός «πολωμένου πολυκομματισμού». Η άρση του στρατιωτικού νόμου το Φεβρουάριο του 1950 και η πραγματοποίηση ένα μήνα μετά της πρώτης από τις τρεις εκλογικές αναμετρήσεις που έλαβαν χώρα το προαναφερόμενο διάστημα με την εφαρμογή του συστήματος της απλής αναλογικής έφεραν τη νίκη στο Λαϊκό Κόμμα. Παρ' όλα αυτά όμως η αδυναμία του κόμματος να κατοχυρώσει την πλειοψηφία στο κοινοβουλευτικό σώμα οδήγησε τα μέλη του στη λύση της συγκρότησης κυβέρνησης συνασπισμού με τα υπόλοιπα κόμματα του κέντρου, δηλαδή των Φιλελευθέρων (που βρισκόταν υπό την καθοδήγηση του Σοφοκλή Βενιζέλου), της Εθνικής Προοδευτικής Ένωσης Κέντρου του Νικολάου Πλαστήρα και του κόμματος του Γεωργίου Παπανδρέου, με τον Πλαστήρα να αναλαμβάνει τα πρωθυπουργικά καθήκοντα².

Στην πραγματικότητα, η ρευστότητα που χαρακτήριζε τα πολιτικά πράγματα στο εσωτερικό της χώρας κατά τη διάρκεια της Μετεμφυλιακής περιόδου δεν επέτρεψε τη μακροήμερευση του κεντρώου συνασπισμού.

¹ Α. Βακαλόπουλος, *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005, σ.437-438. R. Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2015, σ.170-174.

² R. Clogg 2015, σ.171-172. Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα 2006, σ.407. Η. Νικολακόπουλος, «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.173-174.

Έτσι, πολύ σύντομα το Λαϊκό Κόμμα οδηγήθηκε εκ των περιστάσεων στην απόδοση εντολής σχηματισμού νέας κυβέρνησης στο κόμμα των Φιλελεύθερων και τον ηγέτη του, Σοφοκλή Βενιζέλο. Ωστόσο, η εντολή αυτή αποσύρθηκε άμεσα με αποτέλεσμα τη διεξαγωγή νέου γύρου εκλογών το Σεπτέμβριο του 1951 στο οποίο θα εφαρμοζόταν το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Την ίδια στιγμή, δύο νέα κόμματα θα συμμετείχαν στην εκλογική αναμέτρηση μαζί με τα ήδη υπάρχοντα, ο Ελληνικός Συναγερμός του Αλέξανδρου Παπάγου και η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) η οποία αποτελούσε κατ' ουσία ένα κόμμα-βιτρίνα του Κομμουνιστικού Κόμματος που τότε θεωρείτο παράνομο. Νικητής των εκλογών θα αναδεικνυόταν ο Ελληνικός Συναγερμός, όμως η αδυναμία του Παπάγου να σχηματίσει αυτοδύναμο κυβερνητικό σχήμα μαζί με την άρνησή του να συνασπιστεί με κάποιο από τα κόμματα της αντιπολίτευσης οδήγησε στην εκ νέου συμπόρευση των κομμάτων του κέντρου και την ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Πλαστήρα. Μπροστά σε αυτές τις συνθήκες πολιτικής αστάθειας άμεση ήταν η αντίδραση της πλευράς των Αμερικανών η οποία έδειξε τη δυσφορία της για αυτές τις συνθήκες δηλώνοντας πως θα προβεί στην περικοπή του ύψους του ποσού που παρείχε ως βοήθεια εάν το εκλογικό σύστημα δεν μετατραπεί από αναλογικό σε πλειοψηφικό, μια δήλωση που αποτέλεσε ουσιαστικά έκφραση στήριξης στο πρόσωπο του Παπάγου³.

Στη νέα εκλογική αναμέτρηση που πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο του 1952 με την εφαρμογή του πλειοψηφικού εκλογικού συστήματος νικητής αναδείχθηκε ο Παπάγος, με τη νίκη αυτή να εγκαινιάζει την εδραίωση της Δεξιάς στα πολιτικά πράγματα η οποία και διήρκεσε για ένα χρονικό διάστημα περίπου μιας δεκαετίας. Άμα τη αναθέσει των καθηκόντων του ο

³ Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.178. R. Clogg 2015, σ.243. R. Clogg, *Σύντομη ιστορία της νεότερης Ελλάδας. Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Αθήνα 1999, σ.243-244. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1994, σ.144, 148.

Παπάγος προέβη σε μια σειρά σημαντικών μεταρρυθμίσεων που στόχο είχαν την επίτευξη της επί μακρόν επιδιωκόμενης σταθερότητας και την αποκατάσταση της ομαλότητας σε ζητήματα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της χώρας. Σημαντικότερη από αυτές τις μεταρρυθμίσεις αποτέλεσε η συνταγματική αναθεώρηση του 1952 η οποία μάλιστα είχε εξαγγελθεί πριν από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας Μεταξά το 1936. Το νέο σύνταγμα θεωρήθηκε σε γενικές γραμμές από αρκετούς μελετητές ως αυταρχικό καθώς περιλάμβανε ελάχιστες καινοτομίες, ενώ παράλληλα με την εφαρμογή του εδραιωνόταν η μορφή του πολιτεύματος ως Βασιλευομένης Δημοκρατίας όπως αυτή είχε ήδη καθοριστεί σύμφωνα με το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος που είχε διεξαχθεί το 1946⁴.

Αναλυτικότερα, οι αρχές του νεοεφαρμοζόμενου συντάγματος προέβλεπαν τη συγκρότηση ειδικού νομοθετικού οργάνου που θα είχε ως αντικείμενο την ψήφιση νόμων που θα εκδίδονταν υπό τη μορφή Βασιλικών Διαταγμάτων τις περιόδους που θα υπήρχε διακοπή της λειτουργίας της Βουλής ή σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης και εξαιρετικά επειγόντων περιπτώσεων. Εκτός αυτού, στο νέο σύνταγμα υπήρχε νομοθετική πρόβλεψη αναφορικά με τη δυνατότητα κήρυξης της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας τόσο για τις περιπτώσεις εξωτερικών κινδύνων (όπως μια πιθανή εχθρική επίθεση) όσο και για περιπτώσεις εσωτερικών κινδύνων (όπως η διασάλευση της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας). Σχετικά με το ζήτημα των ατομικών δικαιωμάτων, στο σύνταγμα του 1952 επαναλαμβάνονται αρκετές διατάξεις των συνταγμάτων του 1864 και του 1911, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις όπου ορισμένες από τις παλιές διατάξεις αποκτούν τώρα ένα περισσότερο αυστηρό χαρακτήρα. Οι διατάξεις αυτές αφορούν κατά κύριο λόγο ζητήματα που συνδέονται με την έννοια της ελευθερίας του τύπου, τη συνταγματική απαγόρευση του δικαιώματος των δημοσίων υπαλλήλων για συμμετοχή σε

⁴ R. Clogg 1999, σ.244. R. Clogg 2015, σ.172. Σ. Βλαχόπουλος, «Το Σύνταγμα του 1952», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 10/03/2013.

απεργιακές κινητοποιήσεις και την απόρριψη από μέρους των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα οποιασδήποτε ιδεολογίας που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο το υφιστάμενο πολιτειακό και κοινωνικό καθεστώς και αντίκειται στο καθεστώς της ιδιότητας του δημοσίου υπαλλήλου⁵.

Μεταξύ των λίγων θετικών στοιχείων που συγκαταλέγονται στο κείμενο του νέου συντάγματος σημαντικότερο αποτελούσε σύμφωνα με τους μελετητές η κατοχύρωση του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι για τις γυναίκες, μια συνθήκη που είχε ως αποτέλεσμα την εκλογή της Ελένης Σκούρα ως πρώτης Ελληνίδας βουλευτή στην εκλογική διαδικασία που πραγματοποιήθηκε τον Ιανουάριο του 1953. Πέραν αυτού, στο σύνταγμα του 1952 θεσμοθετείται επίσης η ίδρυση της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών (ΕΥΠ), γεγονός που επέτρεψε τη συστηματική παραβίαση του άρθρου 4 περί της προσωπικής ασφάλειας. Πολύ περισσότερο, η θέσπιση της Εθνικής Υπηρεσίας Πληροφοριών είχε ως αποτέλεσμα την καταπάτηση ορισμένων αρχών του δημοκρατικού πολιτεύματος, με τη λειτουργία της να αποτελεί τον βασικό παράγοντα διοικητικού εκτοπισμού όσων πολιτών θεωρούνταν ύποπτοι για τα πολιτικά τους φρονήματα· επιπλέον, η δράση της υπηρεσίας θα διαδραμάτιζε έναν καθοριστικό ρόλο και στα πολιτικά πράγματα της χώρας, πολλώ δε μάλλον θα καθόριζε την εξέλιξή τους. Τέλος, στο πλαίσιο της ψήφισης του νέου συντάγματος πραγματοποιήθηκε και η επικύρωση των συμφωνιών που είχαν συναφθεί μεταξύ Ελλάδας και Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής με αντικείμενο τη δημιουργία βάσεων στη χώρα, όπως επίσης η κατακύρωση του προνομίου των πράξεων του υπουργικού συμβουλίου το οποίο έδινε στους υπουργούς το δικαίωμα της θέσπισης κανόνων δικαίου σε δημοσιονομικά θέματα χωρίς να έχει προηγηθεί κάποιου είδους νομοθετική εξουσιοδότηση⁶.

⁵ R. Clogg 1999, σ.245-246. Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.179. Σ. Βλαχόπουλος 2013.

⁶ Σ. Βλαχόπουλος 2013.

Παρά τις όποιες προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την αποκατάσταση των χρόνια διαταραγμένων ισορροπιών στο εσωτερικό της Ελλάδας, εντούτοις κάτι τέτοιο δεν κατέστη εξ ολοκλήρου εφικτό εξαιτίας της στάσης που τηρούσε το Παλάτι απέναντι στις πολιτικές εξελίξεις και δη στα πρόσωπα που βρίσκονταν στην ηγεσία του κράτους. Ειδικότερα, οι βασιλικοί κύκλοι έτρεφαν μια ιδιαίτερη αντιπάθεια απέναντι στον Παπάγο, με εξαίρεση μια μερίδα αξιωματικών που είχαν σχηματίσει τη μυστική στρατιωτική οργάνωση ΙΔΕΑ (Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών) η οποία προερχόταν από τη συνένωση της βασιλικής ομάδας ΕΝΑ (Ένωση Ελλήνων Αξιωματικών) και εθνικιστικών ομάδων που είχαν κάνει την εμφάνισή τους από τον καιρό της δράσης της ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή. Σημαντικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της δεκαετίας του 1950 αλλά και μετέπειτα διαδραμάτισε και η οργάνωση ΕΕΝΑ (Εθνική Ένωση Νέων Αξιωματικών) η οποία συστάθηκε το 1958 από τον αξιωματικό Γεώργιο Παπαδόπουλο και διακρινόταν όχι μόνο για την έντονα αντικομμουνιστική της δράση αλλά και για την περιφρόνηση που επεδείκνυε απέναντι στα όργανα των κοινοβουλευτικών θεσμών. Σύμφωνα με μελετητές, αιτία αυτής της αντιδραστικής στάσης που επεδείκνυε η ΕΕΝΑ ταυτοχρόνως απέναντι σε ο,τιδήποτε κομμουνιστικό και δημοκρατικό αποτελεί απόρροια της μη άμεσης εμπλοκής ή διάκρισης των μελών της στα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου αλλά και της ταπεινής καταγωγής και της έλλειψης κοινωνικών ερεισμάτων που χαρακτήριζαν τα στελέχη της. Έτσι, οι συνθήκες αυτές τους οδήγησαν στο να καταφέρονται αρνητικά απέναντι σε εκείνους τους αξιωματικούς που διέθεταν καλύτερο και ανώτερο από αυτούς υπόβαθρο. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που θα πρέπει να καταστεί σαφές είναι πως τη δεκαετία του 1950 διαμορφώθηκαν και έδρασαν κατά βάση στο χώρο του στρατεύματος ομάδες που επεδίωξαν να κάνουν εμφανή την παρουσία

των αντιπροσώπων του στην πολιτική ζωή, αποκτώντας και αυτές με τη σειρά τους μερίδιο στα πολιτικά πράγματα⁷.

Η αστάθεια που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας αναπόφευκτα δημιούργησε προβλήματα και στο κομμάτι της οικονομίας. Πιο συγκεκριμένα, τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 η οικονομία βρισκόταν σε μια αλγεινή κατάσταση καθώς οι δείκτες ανάπτυξης ακολουθούσαν ένα ρυθμό γύρω στο 2% τη στιγμή που οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες αναπτύσσονταν με ρυθμό γύρω στο 8 με 10%, με το κατά κεφαλήν εισόδημα να ανέρχεται σε μόλις 156 δολάρια ετησίως και το βιοτικό επίπεδο να είναι ιδιαίτερα χαμηλό. Την μεγάλη οικονομική ύφεση επέτεινε περισσότερο το γεγονός της απουσίας μεγάλων επενδύσεων στον παραγωγικό τομέα, με τα ιδιωτικά κεφάλαια να διοχετεύονται κατά κύριο λόγο στην απόκτηση αποθεμάτων ειδών ευρείας κατανάλωσης ή χρυσών λιρών, μια συνθήκη που μαρτυρά τις οδυνηρές εμπειρίες και συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί κατά τις περιόδους της Κατοχής και του Εμφυλίου. Τραγική ήταν η κατάσταση και στον τομέα της απασχόλησης, με τον αριθμό των ανέργων να ξεπερνά στις αρχές του 1953 το όριο των 160 χιλιάδων ατόμων, των απασχολούμενων περίπου το 1 εκατομμύριο και τον αριθμό των απολύσεων εργαζομένων από τον κλάδο της βιομηχανίας να ξεπερνά τις 20 χιλιάδες. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, με τον αγροτικό τομέα να βρίσκεται σε αδιέξοδο εξαιτίας του πολύ χαμηλού ρυθμού εξαγωγών και την ανάγκη για αποκατάσταση του ισοζυγίου πληρωμών προς το εξωτερικό να καθίσταται απαραίτητη, το οικονομικό επιτελείο αποφάσισε την αναπροσαρμογή της τιμής της δραχμής έναντι εκείνης του δολαρίου. Με την υποτίμηση του εθνικού νομίσματος ο Υπουργός των Οικονομικών Σπύρος Μαρκεζίνης, μετά και την εισήγηση του τέως Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Κωνσταντίνου Βαρβαρέσου, στόχευε στην εξυγίανση της οικονομίας, τη

⁷ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.409.

σταθεροποίηση της δραχμής μέσω της παράλληλης κάλυψης των ελλειμάτων που υπήρχαν στον προϋπολογισμό, τη μείωση των κερδών των επιχειρηματιών και την αύξηση της άμεσης φορολογίας⁸.

Ανάμεσα στα πολλά ζητήματα που ανέκυψαν κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950 και καθόρισαν την πορεία της χώρας τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό υπήρχε και αυτό των αμερικανικών βάσεων το οποίο συμπεριλαμβανόταν στο σύνταγμα του 1952, φανερώνοντας σύμφωνα τους ερευνητές την πλήρη πολιτική και οικονομική υποταγή της Ελλάδας στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής. Πιο συγκεκριμένα, με τη δημοσίευση του Νομοθετικού Διατάγματος 2793 το Νοέμβριο του 1953 η ελληνική κυβέρνηση προέβαινε στην κύρωση του αντίστοιχου νόμου βάσει του οποίου παραχωρούνταν στις Ηνωμένες Πολιτείες εδάφη και προνόμια για την ανάπτυξή τους στο ελληνικό έδαφος, επιτρέποντας με τον τρόπο αυτό την άνευ περιορισμών μετακίνηση των δυνάμεών τους στην ελληνική επικράτεια. Ως αντάλλαγμα για αυτή την παραχώρηση οι Ηνωμένες Πολιτείες παρείχαν στο ελληνικό κράτος την απαραίτητη υποστήριξη για την εφαρμογή ενός τετραετούς σχεδίου οικονομικής αναδιάρθρωσης της χώρας προσφέροντας παράλληλα το ποσό των 75 εκατομμυρίων δολαρίων. Η κίνηση αυτή ενίσχυσε περαιτέρω τη θέση της Ελλάδας στο εξωτερικό μετά και την αποδοχή της ως χώρα-μέλος της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας (NATO) το 1952 αλλά και την υπογραφή του Βαλκανικού Συμφώνου μεταξύ αυτής, της Τουρκίας και της Γιουγκοσλαβίας που ωστόσο είχε σύντομη διάρκεια λόγω των γεγονότων της εκδίωξης των Ρωμίων της Κωνσταντινούπολης⁹.

Στα κρισιμότερα ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική πολιτειακή ηγεσία στις αρχές της δεκαετίας του 1950 συμπεριλαμβάνεται και

⁸ T. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, τόμος Ε'*, Αθήνα 1999, σ.12-13.

⁹ R. Clogg 1999, σ.247-248. R. Clogg 2015, σ.175. T. Βουρνάς 1999, σ.15-16.

το Κυπριακό το οποίο αφορούσε τον καθορισμό του καθεστώτος που θα ίσχυε στο νησί της Κύπρου που την περίοδο εκείνη αποτελούσε αποικία του Ηνωμένου Βασιλείου. Η πρωτοβουλία της Εθναρχίας της Κύπρου να πραγματοποιήσει δημοψήφισμα τον Ιανουάριο του 1950 με τη συμμετοχή μόνο των μελών της ελληνοκυπριακής κοινότητας έχοντας ως μοναδικό αίτημα την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα αλλά και η γενικότερη προσπάθεια του Αρχιεπισκόπου Κύπρου Μακαρίου να προωθήσει με κάθε τρόπο το ζήτημα στο εξωτερικό προκειμένου αυτό να λάβει διεθνείς διαστάσεις απασχόλησαν τις ελληνικές κυβερνήσεις. Ωστόσο, η επισφαλής θέση στην οποία βρισκόταν η Ελλάδα κατά τη Μεταπολεμική και τη Μετεμφυλιακή περίοδο, οι δεσμεύσεις της απέναντι στο ΝΑΤΟ και τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και οι προσπάθειες που καταβάλλονταν τότε προκειμένου η χώρα να είναι ασφαλής και να επιτύχει την χρόνια επιδιωκόμενη οικονομική ανάπτυξη δεν επέτρεψαν στις ελληνικές κυβερνήσεις να διαμορφώσουν σε άμεσο χρόνο μια σαφή θέση για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προβολή της υπόθεσης αυτής. Ωστόσο, με την άνοδο του Παπάγου στην εξουσία η στάση της Ελλάδας απέναντι στο Κυπριακό θα μεταβληθεί κυρίως λόγω της ευαισθησίας που επέδειξε ο πρωθυπουργός στο λεπτό αυτό ζήτημα. Συνέπεια αυτής της ευαισθησίας υπήρξε η συμβολή του Έλληνα πρωθυπουργού στη σύγκλιση διμερών διαπραγματεύσεων ανάμεσα στο Ηνωμένο Βασίλειο και την Κύπρο για τη διευθέτηση του Κυπριακού Ζητήματος αλλά κι για να μην έρθει η Αθήνα σε ευθεία αντιπαράθεση με το Λονδίνο για το θέμα αυτό¹⁰.

¹⁰ Ι. Σακκάς, *Η Ελλάδα στη Μεσόγειο, 1950-2004*, Αθήνα 2015, σ.51.

Εικόνα 1. Ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, ηγέτης του Ελληνικού Συναγερμού και πρωθυπουργός της Ελλάδας την περίοδο 1952-1955

1.2. Οι εξελίξεις εντός και εκτός των ελληνικών συνόρων το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950

Στα μέσα της δεκαετίας το πολιτικό σκηνικό της χώρας θα μεταβληθεί για ακόμη μία φορά. Ο θάνατος του πρωθυπουργού Παπάγου και η ασίγαστη επιθυμία του Βασιλιά Παύλου να εμπλέκεται διαρκώς και να παρεμβαίνει στα πολιτικά ζητήματα της χώρας ήταν οι αιτίες που ήρθε στο προσκήνιο η μορφή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στον οποίο μπορεί να πιστωθεί η γενικότερη αναδιοργάνωση του κεντρικού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, η ανάληψη των πρωθυπουργικών καθηκόντων από τον Καραμανλή μετά από υπόδειξη του Βασιλιά είχε ως συνέπεια την αλλαγή ορισμένων πολιτικών δεδομένων για τη Δεξιά, με πρώτη τη μετονομασία του Ελληνικού Συναγερμού σε Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ), όνομα με το οποίο θα κατέλθει στις εκλογές που έλαβαν χώρα το Φεβρουάριο του 1956. Αν και το αποτέλεσμα της διαδικασίας ανέδειξε με ποσοστό 48% νικητή τη Δημοκρατική Ένωση, δηλαδή το συνασπισμό που είχαν δημιουργήσει οι

Σοφοκλής Βενιζέλος, Γεώργιος Παπανδρέου, Σάββας Παπαπολίτης και Αλέξανδρος Μπαλτατζής ως ανάχωμα σε μια ενδεχόμενη επικράτηση της ΕΡΕ, εντούτοις οι ιδιαιτερότητες του εκλογικού συστήματος επέτρεψαν στον Καραμανλή να αναλάβει το πρωθυπουργικό αξίωμα. Την ίδια στιγμή, το μεγάλο έρεισμα που γνώριζε ο χώρος της Αριστεράς θορύβησε αρκετά τη νεολαία της οργάνωσης ΙΔΕΑ η οποία ζήτησε από τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ), Σόλωνα Γκίκα, μέσω του επικεφαλής της, ταγματάρχη Δημητρίου Ιωαννίδη, να δώσει στα μέλη του στρατεύματος εντολή πραξικοπήματος, χωρίς αυτό να γίνει εν τέλει πραγματικότητα¹¹.

Εικόνα 2. Κωνσταντίνος Καραμανλής, πρόεδρος της ΕΡΕ και διατελέσας 4 φορές πρωθυπουργός στη Μετεμφυλιακή και Μεταδικτατορική Ελλάδα

Στο μεταξύ, την περίοδο εκείνη τα γεγονότα που σημειώνονταν στην Κύπρο πυροδοτούσαν εκ νέου το ζήτημα του καθεστώτος του νησιού και ανάγκαζαν την ελληνική κυβέρνηση να λάβει αυτή τη φορά μια πιο σαφή στάση σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Ο ένοπλος αγώνας που είχαν ξεκινήσει τον Απρίλιο του 1955 τα μέλη της Εθνικής Οργάνωσης Κυπρίων Αγωνιστών (ΕΟΚΑ) βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, τη στιγμή που οι επαφές

¹¹ Ε. Χατζηβασιλείου, *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, Αθήνα 2001, σ.25. Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.189-193. Τ. Βουρνάς 1999, σ.51-52, 53. Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.409-410.

του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου με μέλη του ΟΗΕ έδειχναν πως ήταν αναγκαία η διαμόρφωση διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στην Κύπρο και τις αναπτυσσόμενες χώρες της αφρικανικής και της ασιατικής ηπείρου ούτως ώστε να υπάρξει περαιτέρω διεθνοποίηση του ζητήματος. Στο πλαίσιο αυτό, πολλοί εκπρόσωποι του Οργανισμού, όπως ο πρωθυπουργός της Ινδίας Τζαβαχαρλάρ Νεχρού, ο πρόεδρος της Αιγύπτου Γκαμάλ Άμπντελ Νάσερ και ο πρόεδρος της Γιουγκοσλαβίας Γιόσιπ Μπροζ (Τίτο), καταδίκασαν έντονα το φαινόμενο της αποικιοκρατίας υποστηρίζοντας με τον τρόπο αυτό το αναφαίρετο δικαίωμα της αυτοδιάθεσης των λαών. Ωστόσο, η διαρκής άρνηση της βρετανικής πλευράς να βρεθεί άλλη λύση εκτός της προτεινόμενης αυτοκυβέρνησης επέτεινε ακόμη περισσότερο το αδιέξοδο στην Κύπρο. Αποκορύφωμα όλων αυτών των εξελίξεων αποτέλεσε η φαινομενική απαγωγή του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου το Μάρτιο του 1956 όταν και επρόκειτο να πραγματοποιήσει προγραμματισμένο ταξίδι στην Αθήνα για τη δημιουργία νέου κύκλου επαφών ανάμεσα στους Κυπρίους και την νεοσύστατη κυβέρνηση Καραμανλή¹².

Εικόνα 3. Ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος Γ΄, ηγέτης της ελληνοκυπριακής κοινότητας και μετέπειτα πρώτος πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας.

¹² Ι. Σακκάς 2015, σ.52-53. Τ. Βουρνάς 1999, σ.129-130.

Η είδηση πως ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος απήχθη μαζί με τους συνεργάτες του και μεταφέρθηκε με άκρα μυστικότητα στο νησιωτικό σύμπλεγμα των Σεϋχελλών προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στο εσωτερικό της Ελλάδας που οδήγησαν στο ξέσπασμα μεγάλων διαδηλώσεων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Πολύ περισσότερο, στις διαδηλώσεις αυτές, οι οποίες αποτελούσαν την απτή αντίδραση της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στη στάση και τις εγκληματικές ενέργειες των Βρετανών εναντίον των αγωνιστών της ΕΟΚΑ, τέσσερα άτομα έχασαν τη ζωή τους, γεγονός που έφερε κατά νου συνθήκες και καταστάσεις που παρέπεμπαν την περίοδο των Δεκεμβριανών. Η επικήρυξη του αρχηγού της οργάνωσης από τον πρέσβη Χάρτινγκ με το ποσό των 10 χιλιάδων λιρών Αγγλίας όξυνε περισσότερο τα πνεύματα στο νησί, με τον αρχηγό της Γεώργιο Γρίβα να ανταπαντά επικηρύσσοντας από τη δική του πλευρά το Χάρτινγκ. Παράλληλα, η πρόθεση της Βρετανίας να προχωρήσει στον απαγχονισμό των δύο Κύπριων κατάδικων μαχητών της ΕΟΚΑ Μιχαλάκη Καραολή και Ανδρέα Δημητρίου έθεσαν την ελληνική κυβέρνηση σε κατάσταση επιφυλακής για ενδεχόμενη εμπλοκή σε πολεμικές συγκρούσεις. Τελικά, η θανάτωση δεν θα αποτραπεί και οι δύο μαχητές θα εκτελεστούν στις αρχές Μαΐου του 1956 προκαλώντας μαζικές αντιδράσεις στις δύο χώρες¹³.

¹³ Τ. Βουρνάς 1999, σ.130-134.

Εικόνα 4. Ο Γεώργιος Γρίβας, αρχηγός της ΕΟΚΑ και οργανωτής του απελευθερωτικού αγώνα των Κυπρίων από τη βρετανική κυριαρχία.

Εικόνα 5. Μιχαλάκης Καραολής και Ανδρέας Δημητρίου, μαχητές της ΕΟΚΑ που με το θάνατό τους έγιναν σύμβολα του κυπριακού απελευθερωτικού αγώνα.

Η επιστροφή του Μακάριου από την εξορία των Σεϋχελλών τον Απρίλιο του 1957 και η εγκατάστασή του στην Αθήνα προκάλεσε σημαντικούς τριγμούς στο εσωτερικό της Ελλάδας. Πιο συγκεκριμένα, οι δυνάμεις της αντιπολίτευσης ξεκίνησαν διαβουλεύσεις έχοντας στόχο την ανατροπή του Καραμανλή από την εξουσία και τη συγκρότηση ενός συνεργατικού κυβερνητικού σχήματος, με το Σοφοκλή Βενιζέλο να βλέπει στο πρόσωπο του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου το πλέον κατάλληλο άτομο για

την ηγεσία του. Σιωπηλός αρωγός σε αυτή την προσπάθεια ήταν το Παλάτι που υπονόμειε την παρουσία του Καραμανλή στην ηγεσία του κράτους στην προσπάθεια του να ευνοήσει τον Λεωνίδα Δερτιλή τον οποίο και τοποθέτησε στη θέση του υπουργού Εμπορίου και Βιομηχανίας. Το πολιτικό αδιέξοδο ενισχύθηκε μετά και την άρση της εμπιστοσύνης που επεδείκνυαν μέχρι πρότινος στην κυβέρνηση 15 βουλευτές της ΕΡΕ ως έκφραση αντίθεσης στον εκλογικό νόμο. Μπροστά στην εξέλιξη αυτή ο Καραμανλής υπέβαλε αμέσως την παραίτησή του από τη θέση του πρωθυπουργού στο Βασιλιά Παύλο, με τη χώρα να οδηγείται το Μάιο του 1958 σε μια νέα εκλογική αναμέτρηση η οποία διεξήχθη με την εφαρμογή του συστήματος της ενισχυμένης αναλογικής. Από τις εκλογές αυτές νικητής βγήκε το κόμμα της ΕΡΕ ενώ η ΕΔΑ ανεδείχθη σε αξιωματική αντιπολίτευση, με το γεγονός αυτό να διαδραματίζει ένα καθοριστικό ρόλο στην όξυνση που θα γνωρίσουν στο μέλλον τα πολιτικά πάθη εντός της χώρας καθώς η Αριστερά είχε εξ αρχής κάνει γνωστή την αντίθεσή της απέναντι στη σύναψη συμμαχιών μεταξύ της Ελλάδας και χωρών-μελών του ΝΑΤΟ. Παράλληλα, η θετική στάση που θα επιδείξουν οι παραδοσιακά αριστερές χώρες του Ανατολικού Μπλοκ (Ανατολική Γερμανία, Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία, Ρουμανία, Αλβανία και Βουλγαρία) αναφορικά με την εμπλοκή της Δύσης στην επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος θα προκαλέσει σημαντικές έριδες ανάμεσα στους δύο πολιτικούς πόλους στην Ελλάδα αναφορικά με τη στάση που τηρούν πολιτικές δυνάμεις ίδιας ιδεολογίας εκτός των ελληνικών συνόρων¹⁴.

Με την ανανέωση της παρουσίας του Καραμανλή στην πρωθυπουργία της Ελλάδας η πολιτειακή ηγεσία της χώρας εστίασε περαιτέρω στην προσπάθεια επίλυσης του Κυπριακού Ζητήματος, με τις όποιες ενέργειες που θα πραγματοποιούσε προς αυτή την κατεύθυνση να

¹⁴ Τ. Βουρνάς 1999, σ.136, 143-144. Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.194-197. Μ. Κούμας, «Οι συνέπειες της εξορίας Μακαρίου», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 22/06/2014.

βρίσκονται υπό τη στενή εποπτεία των φορέων της υψηλής στρατηγικής των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ο πρωθυπουργός προχώρησε στην οργάνωση διαπραγματεύσεων για το θέμα της Κύπρου έχοντας λάβει πρωτίστως την έγκριση του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου αναφορικά με την πραγμάτωση ενεργειών που θα έφερναν στο επίκεντρο το ενδεχόμενο ανεξαρτητοποίησης του νησιού αντί μιας πιθανής ένωσής του με την Ελλάδα. Έτσι, οι διαπραγματεύσεις ολοκληρώθηκαν με τελικό αποτέλεσμα την αναγνώριση της Κύπρου ως ανεξάρτητου κράτους τον Αύγουστο του 1960. Παρά τις θετικές για την ελληνική πλευρά εξελίξεις στο Κυπριακό, στο εσωτερικό της χώρας η κυβέρνηση έπρεπε να αντιμετωπίσει το σοβαρό ζήτημα της ανόδου που γνώριζε η Αριστερά, ζήτημα που είχε θορυβήσει σε σημαντικά μεγάλο βαθμό τους πολιτικούς του κεντρώου και του δεξιού μετώπου καθώς υπήρχε ο φόβος μιας πιθανής επανάληψης της πόλωσης που είχε δημιουργηθεί την Προεμφυλιακή περίοδο, με τις όποιες οδυνηρές συνέπειες είχε αυτή για τη χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, και λαμβάνοντας υπόψη την προαναφερόμενη πιθανότητα αποφασίστηκε η συνένωση των κεντρώων κομμάτων σε ένα πολιτικό φορέα ο οποίος ονομάστηκε Ένωση Κέντρου (ΕΚ) και είχε επικεφαλής το Γεώργιο Παπανδρέου¹⁵.

¹⁵ R. Clogg 1999, σ.251-255. Τ. Βουρνάς 1999, σ.144-146. Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.198-199. D. Close, *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Αθήνα 2006, σ.165.

Εικόνα 6. Γεώργιος Παπανδρέου, αρχηγός της Ένωσης Κέντρου, πρωθυπουργός της Ελλάδας και πρωτοστάτης του Ανένδοτου Αγώνα.

Σε αντίθεση με την αστάθεια που συνέχιζε να υφίσταται στα πολιτικά πράγματα και κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού της δεκαετίας του 1950, τα πράγματα στον τομέα της οικονομίας γνώριζαν σταδιακή βελτίωση επιτρέποντας στη χώρα να εισέλθει σε τροχιά διαρκούς και μεγάλης ανάπτυξης. Ειδικότερα, αύξηση σημειώθηκε στο ρυθμό των επενδύσεων η οποία προέκυψε από την αθρόα εισροή ξένων κεφαλαίων, αν και η συνθήκη αυτή διαμόρφωσε μελλοντικά μια κατάσταση εξάρτησης της εθνικής οικονομίας από αυτά. Σε κάθε περίπτωση όμως, τα χρήματα που προέρχονταν από αυτά τα κεφάλαια μαζί με την υλοποίηση από την πλευρά του ίδιου του κράτους έργων υποδομής και επενδύσεων σε βιομηχανίες που παρήγαγαν προϊόντα «εθνικής σημασίας» (όπως ήταν ο ηλεκτρισμός, η ζάχαρη και τα λιπάσματα) αποτέλεσαν καύσιμα στην ατμομηχανή της ανάπτυξης. Πολύ περισσότερο, η ανάπτυξη αυτή αντικατοπτρίστηκε άμεσα και στους οικονομικούς δείκτες, με τον ετήσιο ρυθμό αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής να ξεπερνά το 8% καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου 1953-1961. Ωστόσο, στα τέλη της δεκαετίας το εμπορικό ισοζύγιο θα επιδεινωθεί, τα αποτελέσματα της εισροής ξένων κεφαλαίων θα είναι

πενιχρά ενώ ραγδαία μείωση θα παρατηρηθεί και τους ρυθμούς μεγέθυνσης του ΑΕΠ¹⁶.

¹⁶ Γ. Μηλιός, «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Α. Μωυσίδης & Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2010, σ.273-274.

Β' Κεφάλαιο

1960, μια παραγμένη δεκαετία

2.1. Η πολιτική αστάθεια στο εσωτερικό της χώρας συνεχίζεται...

Πολλοί είναι οι μελετητές που στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν το χαρακτήρα των ιστορικών εξελίξεων της δεκαετίας του 1960 αμφιταλαντεύονται, μιας και ένα μέρος αυτόν τη χαρακτηρίζει ως «σύντομη» και ένα άλλο ως «μακρά». Ειδικότερα, αρκετοί ιστορικοί θεωρούν πως η δεκαετία του 1960 είναι η πλέον «σύντομη» της ελληνικής μεταπολεμικής εποχής δεδομένης της βίαιης ανακοπής της πορείας των κοινωνικοπολιτικών και πολιτιστικών πραγμάτων η οποία και προκλήθηκε εξαιτίας της έκτασης και της πυκνότητας των ιστορικών γεγονότων που είχαν ως κατάληξη την ανάδειξη του δικτατορικού καθεστώτος στην εξουσία. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η δεκαετία του 1960 θεωρείται από τους μελετητές ως πολύ σημαντική για τη χώρα, μιας και η σημαντική αύξηση που γνώρισε ο αστικός πληθυσμός οδήγησε σε μια σειρά μεταβολών στην παραγωγική δομή του τόπου, στα καταναλωτικά πρότυπα και τις κοινωνικές προσλαμβάνουσες. Πολλώ δε μάλλον, την περίοδο εκείνη σημειώθηκε επιτάχυνση και πύκνωση των πολιτικών εξελίξεων και αλλαγών που έλαβαν χώρα σε επίπεδο επίσημων θεσμών (κράτος και δημόσια διοίκηση) και φορέων της «μαζικής πολιτικής» (κόμματα, συλλογικά υποκείμενα, κοινωνία των πολιτών), ενώ παράλληλα εντάθηκαν οι κοινωνικές ζυμώσεις και οι συγκρούσεις που πραγματώθηκαν με σκοπό τις αναπλαισιώσεις των υφιστάμενων αρχών και αξιών. Ωστόσο, το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «μακρό» καθώς τότε θα επιτελεστούν βαθιές ρήξεις με το παρελθόν οι οποίες επέτρεψαν στη χώρα να πραγματώσει ένα

άνοιγμα προς ένα από όλες τις απόψεις ανεξέλεγκτο μέλλον που σφράγισε με πολλαπλό τρόπο το ιστορικό γίνεσθαι αλλά ολοκληρώθηκε μακροπρόθεσμα μέσα από μια σειρά από απρόσμενες μεταχρονολογήσεις και μετασημασιολογήσεις¹⁷.

Η βαθμιαία άνοδος που γνώριζε ο χώρος της Αριστεράς από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήταν η βασική αιτία της πρόκλησης νέων αναταραχών σε πολιτικό επίπεδο, αναταραχές που έκαναν ορατό τον κίνδυνο πρόκλησης μιας νέας διαμάχης ανάμεσα σε εκείνον και το χώρο της Δεξιάς η οποία μπορούσε να λάβει διαστάσεις ενός νέου Εμφυλίου Πολέμου. Οι επαφές που πραγματοποιούσαν μέλη των αριστερών ρευμάτων με στελέχη του τότε παράνομου Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα την εκδίωξη στελεχών της ΕΔΑ αλλά και την τήρηση μιας άκρως αντικομμουνιστικής στάσης από την πλευρά της ΕΡΕ, η οποία αντιμετώπιζε τους αριστερούς σαν μια υπαρκτή απειλή για τη Δημοκρατία και την ίδια την Ελλάδα λόγω των άμεσων σχέσεων μεταξύ ΕΔΑ και ΚΚΕ. Έτσι λοιπόν, από την ανοικτού τύπου διαμάχη ανάμεσα στην ΕΡΕ και την ΕΔΑ δημιουργήθηκε ένα εξαιρετικά εκρηκτικό κλίμα στο εσωτερικό της χώρας το οποίο η ΕΡΕ προσπάθησε να εκμεταλλευτεί προκειμένου να επιτύχει την ολοκληρωτική περιθωριοποίηση της Αριστεράς και να αναγάγει τη Δεξιά σε απόλυτο κυρίαρχο της πολιτικής ζωής στη χώρα. Στην πραγματικότητα όμως η προσπάθεια αυτή αποδείχθηκε μη συμφέρουσα για το δεξιό χώρο καθώς οδήγησε στην αποδυνάμωσή του και την περαιτέρω ενίσχυση του χώρου του Κέντρου που από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 ήταν αισθητά αποδυναμωμένος¹⁸.

¹⁷ Σ. Σεφεριάδης & Ε. Χατζηβασιλείου, «Η «σύντομη» δεκαετία του '60: γνωστικές και ιστοριογραφικές προκλήσεις», στο Α. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης – Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα 2008, σ.12-13.

¹⁸ Τ. Βουρνάς 1999, σ.148-149.

Η ήδη τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην πολιτική ζωή της Ελλάδας θα επιδεινωθεί περαιτέρω το Σεπτέμβριο του 1960 όταν και θα ξεσπάσει το σκάνδαλο της «υπόθεσης Μέρτεν» η οποία προέκυψε από τη δημοσίευση σε μέσα του γερμανικού Τύπου γεγονότων και λεπτομερειών που αποκάλυψε ο Γερμανός λοχαγός εγκληματίας πολέμου Μαξ Μέρτεν αναφορικά με τη σύναψη σχέσεων ανάμεσα στον πρωθυπουργό Καραμανλή, σε μέλος της οικογένειας του υπουργού Εσωτερικών Δημητρίου (Τάκου) Μακρή και στις γερμανικές αρχές κατοχής κατά το χρονικό διάστημα 1942-1943. Ειδικότερα, ο Μέρτεν ισχυριζόταν πως η σύζυγος του υπουργού Μακρή, Δοξούλα, είχε συνάψει μια αγαστή σχέση συνεργασίας με μέλη των δυνάμεων κατοχής σαν υπάλληλος στη Γερμανική Διοίκηση της Θεσσαλονίκης, ενώ οι Καραμανλής και Μακρής αποτελούσαν έμμισθους πληροφοριοδότες των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων παρέχοντας προς αυτές χρήσιμα στοιχεία σχετικά με τη δράση και τις ενέργειες των αντιστασιακών λαμβάνοντας ως ανταμοιβή μερίδιο από τις κατασχεμένες εβραϊκές περιουσίες. Παρά το γεγονός πως αυτοί οι ισχυρισμοί του Μέρτεν αποδείχθηκαν τελικά ψευδείς, εντούτοις προκάλεσαν σοβαρούς πολιτικούς τριγμούς στο εσωτερικό της Ελλάδας εξαιτίας της περαιτέρω έντασης που ανέκυψε ανάμεσα στην ΕΔΑ και την ΕΡΕ¹⁹.

¹⁹ Σ.-Σ. Σπηλιώτη, «Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: η δίκη Μέρτεν (1957-1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο, Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα 2004, σ.321-322. Δ. Αποστολόπουλος, «Η υπόθεση Μαξ Μέρτεν», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 26/07/2015.

Εικόνα 7. Μαξ Μέρτεν, Γερμανός εγκληματίας πολέμου και υπεύθυνος για το ξέσπασμα του σκανδάλου της «υπόθεσης Μέρτεν» τη δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα.

Παρά την εξαιρετικά ρευστή αλλά και συνάμα έκρυθμη κατάσταση που συνέχιζε να επικρατεί και να χαρακτηρίζει το χώρο της πολιτικής στις αρχές της δεκαετίας του 1960 η κυβέρνηση δεν δίστασε να εντατικοποιήσει τις προσπάθειες σύγκλισης της χώρας με την υπόλοιπη Ευρώπη. Ειδικότερα, τον Ιούλιο του 1961 ο Καραμανλής θα ξεκινήσει μια σειρά επαφών και διεργασιών προκειμένου η Ελλάδα να ενταχθεί στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ). Ωστόσο, η οριστική διάλυση που γνώρισε ο χώρος του Κέντρου από κοινού με τις πιέσεις που ασκούσε το Παλάτι με το δικό του τρόπο είχαν σαν συνέπεια την υποβολή της παραίτησης του Καραμανλή το Σεπτέμβριο του 1961, την οποία ακολούθησε η υπογραφή Βασιλικού Διατάγματος σύμφωνα με το οποίο προκηρύσσονταν εκλογές για τον επόμενο μήνα. Μέχρι την πραγματοποίηση της εκλογικής διαδικασίας την ηγεσία της χώρας θα αναλάμβανε υπηρεσιακή κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Κωνσταντίνο Δόβα παρά το γεγονός πως το Παλάτι προωθούσε για τη θέση αυτή το Θρασύβουλο Τσακαλώτο ο οποίος είχε υπηρετήσει ως αντιστράτηγος την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Η εκλογική διαδικασία πραγματοποιήθηκε στις 29 Οκτωβρίου, ωστόσο έμελλε να μείνουν στην ιστορία ως «εκλογές βίας και νοθείας», ένας χαρακτηρισμός που είχε άμεση σχέση με την εφαρμογή από μια ομάδα αξιωματικών του στρατού του λεγόμενου «Σχεδίου Περικλής», στόχος του οποίου ήταν η

ανατροπή των κερδών που είχε αποκομίσει η ΕΔΑ στις εκλογές του 1958 και η ενίσχυση της ΕΡΕ. Στο πλαίσιο της υλοποίησης αυτού του στόχου αξιοποιήθηκαν μέθοδοι τρομοκρατικής φύσης εις βάρος των μελών του εκλογικού σώματος τόσο στα μεγάλα αστικά κέντρα όσο και στην επαρχία από παρακρατικές ομάδες και τα Τάγματα Εθνοφυλακής Αμύνης (ΤΕΑ) που συγκροτήθηκαν για τον παραπάνω σκοπό²⁰.

Το φαλκιδευμένο αποτέλεσμα των εκλογών, βάσει του οποίου πρώτο κόμμα ήταν η ΕΡΕ με ποσοστό 50,77%, δεύτερο κόμμα η Ένωση Κέντρου με ποσοστό 33,69% και τρίτο κόμμα η ΕΔΑ με ποσοστό 14,64%, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις από την πλευρά της νεοεκλεγείσας αξιωματικής αντιπολίτευσης, με τα στελέχη της Ένωσης Κέντρου να κάνουν λόγο για εκβιασμό που υπέστησαν πολλά μέλη του εκλογικού σώματος που ταλαντεύονταν ιδεολογικά ανάμεσα στην Αριστερά και το Κέντρο, τα οποία και δεν κατάφεραν να εκφράσουν την άποψή τους μέσα από την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου εξαιτίας της τρομοκράτησης που υπέστησαν από το παρακράτος.

Με τη νίκη της δεξιάς να θεωρείται από πολλούς εκπροσώπους της τότε πολιτικής ζωής ως πύρρειος, αρκετοί ήταν εκείνοι από τον αριστερό και των κεντρώο χώρο που ζήτησαν την επανάληψη της εκλογικής διαδικασίας προκειμένου αυτή να διεξαχθεί με τίμιο τρόπο και να τεθεί μέσα από το αποτέλεσμα της ένα τέλος στις απαράδεκτες πρακτικές που εφαρμόζονταν από την κατεστημένη εξουσία, όπως ήταν η ευνοιοκρατία υπέρ των καπιταλιστών και ιδιαίτερα υπέρ των ξένων επενδυτών, η υποταγή στις επιθυμίες των Αμερικανών όσον αφορά ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, η πραγματοποίηση διορισμών σε σημαντικές δημόσιες θέσεις τέως συνεργατών των κατοχικών δυνάμεων, η καταπίεση της Αριστεράς μέσω της

²⁰ Τ. Βουρνάς 1999, σ.157-161. D. Close 2006, σ.169.

εφαρμογής αμειλικτων μέτρων ασφαλείας εναντίων των μελών της και η διαιώνιση των κατάφωρων ανισοτήτων στο χώρο της κοινωνίας²¹.

Η προσπάθεια που πραγματοποίησαν για την ικανοποίηση του παραπάνω σκοπού τα μέλη της Ένωσης Κέντρου με αρχηγό το Γεώργιο Παπανδρέου έγινε γνωστή και καταγράφηκε ιστορικά ως «Ανένδοτος Αγώνας». Πολύ περισσότερο, ο «Ανένδοτος» διήρκεσε για ένα αρκετά μεγάλο διάστημα και πιο συγκεκριμένα από τη στιγμή της ανακοίνωσης των δυσμενών για το Κέντρο και την Αριστερά αποτελεσμάτων των εκλογών του 1961 μέχρι και την υλοποίηση της επόμενης εκλογικής διαδικασίας, η οποία έλαβε χώρα το Νοέμβριο του 1963. Στο πλαίσιο της ενημέρωσης της κοινωνίας αναφορικά με όσα κρύβονταν πίσω από τη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος και την αποκατάσταση της πολιτικής αδικίας που υπέστησαν η Ένωση Κέντρου και η ΕΔΑ πραγματοποιήθηκε μια σειρά σημαντικών από άποψη συμμετοχής συλλαλητηρίων στα οποία ο Παπανδρέου - με τη ρητορική δεινότητα που τον χαρακτήριζε - προσπαθούσε να ξεσηκώσει τους παρευρισκόμενους εναντίον του καθεστώτος της Δεξιάς. Την ίδια στιγμή πραγματοποιούνταν εξαιρετικά ζωηρές από άποψη συμμετοχής φοιτητικές διαδηλώσεις και απεργίες στις οποίες διατυπώνονταν διάφορα πολιτικά αιτήματα, ενώ παράλληλα βουλευτές των δύο κομμάτων της αντιπολίτευσης πραγματοποιούσαν αδιάκοπες επιθέσεις εναντίον της ΕΡΕ τόσο στο χώρο του Κοινοβουλίου όσο και μέσω του Τύπου. Μάλιστα, η δυναμική που χαρακτήριζε τις διαδηλώσεις των πολιτών της πρωτεύουσας εναντίον της πολιτικής αυταρχικότητας της Δεξιάς οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις σε άμεση εμπλοκή των αστυνομικών δυνάμεων με αποτέλεσμα βίαιες αντιδράσεις από την πλευρά του πλήθους που είχαν ως συνέπεια ακόμη και νεκρούς²².

²¹ Τ. Βουρνάς 1999, σ.161-162. D. Close 2006, σ.170. Η. Νικολακόπουλος 2000, σ.203-204.

²² D. Close 2006, σ.170.

Η ένταση που χαρακτήριζε την προσπάθεια της Ένωσης Κέντρου να ανατρέψει την παγιωμένη εξουσία της Δεξιάς και να εγκαθιδρύσει ένα νέο πολιτικό καθεστώς μαζί με το χάσμα που είχε δημιουργηθεί στην ελληνική κοινωνία και που σύμφωνα με τους ιστορικούς θύμιζε την περίοδο του Εθνικού Διχασμού αποτέλεσαν κατά τους μελετητές τα χαρακτηριστικά στοιχεία που μαρτυρούν τη διττή φύση του Ανένδοτου Αγώνα. Ειδικότερα, αρκετοί είναι οι ερευνητές που εντοπίζουν πίσω από το ξέσπασμά του Ανένδοτου ένα γενικότερο κοινωνικοπολιτικό εγχείρημα που στόχο είχε την ανατροπή των συνθηκών που επικρατούσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και που είχαν διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό ήδη από την προηγούμενη δεκαετία. Πολύ περισσότερο, υποστηρίζουν πως ο Ανένδοτος Αγώνας δεν θα πρέπει να ερμηνεύεται ως μια ενιαία κίνηση αντίδρασης, καθώς οι διαφωνίες που αναπτύχθηκαν από καιρού εις καιρόν ανάμεσα στα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν σε αυτόν δεν επέτρεψαν την επαλήθευση μιας τέτοιας συνθήκης. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η εν λόγω περίοδος της ιστορίας είναι συνυφασμένη με την προσπάθεια ενός συγκεκριμένου κόμματος να ανέλθει στην εξουσία του ελληνικού κράτους αλλά και να διασφαλίσει την επιβίωσή του μέσα σε ένα κλίμα πόλωσης, τη στιγμή που η προσπάθεια κοινωνικής ρήξης προϋπήρχε χρονικά και δεν μπορεί να συνδεθεί με την ικανοποίηση πολιτικών σκοπιμοτήτων²³.

Σε καταλυτικό παράγοντα για την εξέλιξη του Ανένδοτου Αγώνα είχε αναχθεί το κακό κλίμα που επικρατούσε στις σχέσεις ανάμεσα στο Παλάτι και τον Καραμανλή, με τα Ανάκτορα να εκφράζουν εμμέσως την αντιπάθεια που έτρεφαν εναντίον του πρωθυπουργού μέσα από την πρότασή τους για συγκρότηση κυβέρνησης συνασπισμού ανάμεσα στην ΕΡΕ και την Ένωση Κέντρου για την εκτόνωση της πολιτικής κρίσης. Στο πλαίσιο αυτό,

²³ Χ. Χρηστίδης, «Ελληνική Ιστορία 1950-1967: από τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια στην δικτατορία των συνταγματαρχών», στο Α. Μπαλά, Ε. Βόγλη & Χ. Χρηστίδης, *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ος} αι., Αθήνα 2015, σ.262.*

ο Γεώργιος Παπανδρέου μαζί με εξέχοντα μέλη του Ανένδοτου προσπάθησαν να εκμεταλλευτούν αυτή τη συνθήκη για να πιέσουν τις καταστάσεις, να προωθήσουν τα δικά τους συμφέροντα και παράλληλα να φθείρουν ακόμη περισσότερο την κυβέρνηση Καραμανλή. Πίσω από αυτούς τους λόγους κρυβόταν και η εσκεμμένη στροφή τους εναντίον του Παλατιού το οποίο και κατηγορήσαν ως συνεργό στις δράσεις του Καραμανλή, εκφράζοντας όμως και τη στήριξή τους προς εκείνο αναφορικά με την πρόθεση του Καραμανλή να πραγματοποιήσει βαθιές τομές πολιτειακού χαρακτήρα που θα περιόριζαν τις δυνατότητες παρέμβασης από την πλευρά των Ανακτόρων. Μέσα σε αυτή την εξαιρετικά εύθραυστη κατάσταση, άξια αναφοράς είναι η στάση ουδετερότητας που τήρησαν απέναντι σε όλα αυτά τα γεγονότα οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, δεδομένης της επιθυμίας τους να μην εμπλακούν στα εσωτερικά πολιτικά ζητήματα της Ελλάδας όντας πολύ ικανοποιημένες από τους χειρισμούς του Καραμανλή σε σχέση με την άσκηση της εξουσίας. Ακόμη περισσότερο, ύστερα και από τη διεξαγωγή των εκλογών του 1961, οι Ηνωμένες Πολιτείες φάνηκε πως αποδέχονταν την εκλογική ενίσχυση του κεντρικού χώρου και τη μείωση της κοινοβουλευτικής δυναμικής της ΕΔΑ, κάτι που συνέβαλε στην διεύρυνση του ήδη υπάρχοντος χάσματος ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά²⁴.

Από το Μάρτιο του 1962 ο Ανένδοτος Αγώνας θα λάβει μια εναλλακτική μορφή η οποία αποδίδεται ιστορικά με το χαρακτηρισμό «Πορεία προς το λαό». Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η εξωστρέφεια του Αγώνα και η περαιτέρω γνωστοποίησή του στις μάζες τις κοινωνίας οι εμπλεκόμενοι σε αυτή τη μορφή πολιτικής διαμαρτυρίας υλοποίησαν δράσεις που στόχο είχαν τη δημιουργία ακόμη περισσότερων διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα σε εκείνους και τους πολίτες. Έτσι λοιπόν, οι ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο εκείνη για την προώθηση των

²⁴ X. Χρηστίδης 2015, σ.263.

μηνυμάτων του Ανένδοτου συσχετίστηκαν με τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την ανάδειξη σημαντικών για το κοινωνικό σύνολο ζητημάτων έτσι ώστε να γίνει εφικτή η προσέγγιση μεγαλύτερων πληθυσμιακών ομάδων χωρίς ταυτόχρονα να λησμονηθεί ο βασικός σκοπός του αγώνα, ένας σκοπός που συμπτυσσόταν στο τρίπτυχο «τίμιο κράτος-τίμιο εκλογικό σύστημα-τίμιες εκλογές». Παράλληλα με τις δράσεις που πραγματοποιήθηκαν από την πλευρά του κεντρώου και του αριστερού χώρου για την προώθηση των αρχών του Ανένδοτου στην κοινωνία, αξιοσημείωτες ήταν και οι ενέργειες που πραγματοποιήθηκαν από διάφορες οργανώσεις νεολαίας που είχαν συσταθεί την εποχή εκείνη και επεδίωκαν και εκείνες με τη σειρά τους στην ανατροπή του δεξιού καθεστώτος που είχε επεκταθεί σε όλες τις διαστάσεις της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Ελλάδας. Μέσα σε ένα γενικότερα τεταμένο κλίμα που είχε διαμορφωθεί στο πλαίσιο της ψυχροπολεμικής ατμόσφαιρας που ενυπήρχε ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες πολιτικές δυνάμεις παγκοσμίως (Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών-ΕΣΣΔ), οι νέοι της δεκαετίας του 1960 επιχείρησαν να αντιταχθούν στις από χρόνια παγιωμένες καταστάσεις που επηρέαζαν σε μεγάλο βαθμό την πορεία της ανθρωπότητας προς το μέλλον μέσα από την ανταλλαγή απόψεων με άτομα της ίδιας με εκείνους ηλικιακής ομάδας και την με κάθε τρόπο διεκδίκηση καλύτερων για την κοινωνία προοπτικών έχοντας ως βασικό άξονα αναφοράς τη διασφάλιση της ειρήνης σε παγκόσμιο επίπεδο²⁵.

Παρά τις όποιες πιέσεις που δεχόταν η κυβέρνηση Καραμανλή από τους υπερασπιστές του Ανένδοτου Αγώνα, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει πως το κυβερνητικό σχήμα στο διάστημα 1961-1963 εργάστηκε για την περαιτέρω προώθηση των ελληνικών συμφερόντων και τη διασφάλιση μιας καλύτερης θέσης ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη. Ειδικότερα,

²⁵ Χ. Χρηστίδης 2015, σ.264. Λ. Μαυροειδής, *Η ελληνική αριστερά χθες, σήμερα, αύριο*, Αθήνα 2002, σ.129.

επίτευγμα του πρωθυπουργού θα πρέπει να θεωρείται η μετά από πολλές διαπραγματεύσεις ανάδειξη της χώρας σε πρώτο συνδεδεμένο μέλος της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) το 1962. Στο πλαίσιο αυτό, η συμφωνία που υπογράφηκε μεταξύ της ελληνικής πλευράς και των Ευρωπαίων προέβλεπε μια σειρά ωφελειών για τη χώρα όπως:

- κατάργηση των δασμών στις εισαγωγές και των περιοριστικών μέτρων που επιβάρυναν την ελεύθερη κυκλοφορία των βιομηχανικών προϊόντων των χωρών-μελών της Κοινότητας στην Ελλάδα,
- κατάργηση των δασμών και των περιοριστικών μέτρων που επιβάρυναν τη διακίνηση των ελληνικών προϊόντων για ένα χρονικό διάστημα δώδεκα ετών,
- σταδιακή υιοθέτηση από την πλευρά της Ελλάδας του κοινού εξωτερικού δασμολογίου της Κοινότητας,
- αυτόματη κατάργηση των δασμών επί των κύριων εξαγωγίμων ελληνικών προϊόντων,
- εναρμόνιση της εθνικής αγροτικής πολιτικής με την Κοινή Αγροτική Πολιτική και
- παροχή προς την Ελλάδα οικονομικών χορηγιών υπό τη μορφή δανείου από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων οι οποίες ανέρχονταν ποσοτικά στο ύψος των 125 εκατομμυρίων δολαρίων για ένα χρονικό διάστημα 5 ετών²⁶.

Πέραν των προαναφερόμενων θετικών για τη χώρα κινήσεων που συμφωνήθηκαν στο πλαίσιο της διαμόρφωσης των οικονομικών και εμπορικών σχέσεων Ελλάδας-Ευρώπης, την περίοδο 1961-1963 θα καταγραφεί και μια σημαντική οικονομική ανάπτυξη η οποία μπορεί να θεωρηθεί απόρροια των συντονισμένων κινήσεων που πραγματοποιήθηκαν

²⁶ Κ. Σβολόπουλος, «Η Ελλάδα πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.264-265.

χρονικά στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, με τη διασφάλιση της νομισματικής σταθερότητας να αποτελεί την κυριότερη εξ αυτών. Πιο συγκεκριμένα, οι καρποί του οικονομικού σχεδίου που είχε αρχίσει να υλοποιείται από τις προηγούμενες κυβερνήσεις Καραμανλή (1955-1958, 1958-1961) άρχισαν σε αυτό το διάστημα να γίνονται περισσότερο ορατοί καθώς η παραγωγικότητα αυξανόταν και δημιουργούνταν πλεονάσματα που επέτρεπαν την πραγμάτωση περαιτέρω επενδύσεων. Παράλληλα, η δυνατότητα που είχε το κράτος να ελέγχει το μεγαλύτερο μέρος του τραπεζικού συστήματος επέτρεψε την άρτια νομισματική και πιστωτική ροή του χρήματος, υποβοηθώντας με τον τρόπο αυτό τις επενδύσεις. Δεδομένων τούτων, η Ελλάδα κατάφερε τη δεκαετία του 1960 να αναχθεί σε μια διαρκώς και με ταχείς ρυθμούς αναπτυσσόμενη χώρα. Ωστόσο, το μεγάλο πρόβλημα της φτώχειας εξακολουθούσε να είναι υπαρκτό και να θέτει σε κίνδυνο τα όποια βήματα του κράτους προς την κατεύθυνση της εξέλιξης. Η υπογραφή δύο σημαντικών συμβάσεων με τη γαλλική Πεσινέ το 1960 για τη δημιουργία βιομηχανίας αλουμινίου και την αμερικανική ΕΣΣΟ-Πάππας το 1962 για τη δημιουργία δεύτερου διωλιστηρίου στην ελληνική επικράτεια σε περιοχή της Βορείου Ελλάδας αποτέλεσαν τονωτικές ενέσεις για την οικονομία, ενώ η διασφάλιση πλεονασμάτων συνέβαλε στην επιτέλεση κρατικών επενδύσεων. Οι παραπάνω ενέργειες ήρθαν να προστεθούν σε μια σειρά σημαντικών οικονομικών κινήσεων που είχαν λάβει χώρα τα προηγούμενα διαστήματα της διακυβέρνησης Καραμανλή, όπως ήταν η παραχώρηση των αεροπορικών συγκοινωνιών στις επιχειρήσεις του συγκροτήματος Ωνάση (εξέλιξη της οποίας αποτέλεσε η ίδρυση και η λειτουργία της Ολυμπιακής Αεροπορίας), η ίδρυση και ανάπτυξη του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού (ΕΟΤ) αλλά και η παροχή κινήτρων στους εφοπλιστές προκειμένου να επιστρέψουν στην

πατρίδα τους και να νηολογήσουν τα πλοία τους υπό τη σημαία της Ελλάδας²⁷.

Το έτος 1963 είναι ιστορικά καταγεγραμμένο ως ένα από τα πλέον ταραχώδη της Μεταπολεμικής περιόδου, με μια σειρά από κρίσιμα γεγονότα να συμβάλλει στην αναδιοργάνωση του πολιτικού χώρου. Η δολοφονία του πολιτικού της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη το Μάιο εκείνης της χρονιάς στη Θεσσαλονίκη από παρακρατικούς κατά τη διάρκεια εκδήλωσης της Ελληνικής Επιτροπής για τη Διεθνή Ύφεση και Ειρήνη (ΕΕΔΥΕ) αποτέλεσε την αφορμή για το ξέσπασμα έντονων κοινωνικοπολιτικών αναταραχών, με πολλά μέλη του αριστερού και του κεντρώου χώρου, και δη το Γεώργιο Παπανδρέου, να κατηγορούν τον Καραμανλή πως βρισκόταν πίσω από αυτή την πράξη. Μερικές ημέρες μετά, η κηδεία του Λαμπράκη θα μετατρέποταν σε ένα παλλαϊκό συλλαλητήριο που θα κατέληγε σε μια μεγάλη διαδήλωση που αφιερώθηκε στις αξίες της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της δημοκρατίας και της προόδου γενόμενη η μαζικότερη πολιτική διαδήλωση που έλαβε χώρα μετά το τέλος του Εμφυλίου. Πολύ περισσότερο, η δολοφονία του Λαμπράκη αποτέλεσε το εφαλτήριο για την αναδιαμόρφωση του χώρου της νεολαίας, η οποία αντικατοπτρίστηκε στη δημιουργία της «Κίνησης Νέων Γρηγόρης Λαμπράκης» που μετονομάστηκε το 1964 σε «Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη», με τα μέλη της να γίνονται ευρύτερα γνωστά ως «Λαμπράκηδες». Παράλληλα, σημειώθηκε μια γενικότερη συσπείρωση των φοιτητών που, συνασπιζόμενοι υπό το σύνθημα 1-1-4 (το οποίο αναφερόταν στο άρθρο 114 του συντάγματος του 1952 και στη σύνδεση που αυτό επιχειρούσε ανάμεσα στην τήρηση των συνταγματικών αρχών και τον πατριωτισμό των πολιτών), μάχονταν για την προάσπιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και την ελευθερία ψήφου. Αντίστοιχα διαδεδομένο σύνθημα αποτελούσε το «Προίκα στην παιδεία και όχι στη Σοφία» το οποίο

²⁷ Π. Καζάκος, «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.229-232.

αναφερόταν στην παροχή 9 εκατομμυρίων δραχμών από τον κρατικό προϋπολογισμό ως προίκας στη μελλοντική πριγκίπισσα Σοφία, ποσό που σύμφωνα με τους διαδηλωτές θα μπορούσε να παραχωρηθεί για τη αναδιοργάνωση του τομέα της παιδείας²⁸.

Εικόνα 8. Γρηγόρης Λαμπράκης, βουλευτής της ΕΔΑ.

²⁸ Τ. Βουρνάς 1999, σ.166-169. Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τόμος 25*, Αθήνα 2009, σ.193-195. Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Αθήνα 1975, σ.244. Ι. Παπαθανασίου (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960*, Αθήνα 2008, σ.61-67.

Εικόνα 9. 1-1-4 και «Πρόικα στην παιδεία και όχι στη Σοφία», τα κυριότερα συνθήματα των διαδηλώσεων που πραγματοποιούνταν τη δεκαετία του 1960.

Υπό το βάρος της πίεσης που δεχόταν από την κοινωνία αλλά και εξαιτίας της οριστικής ρήξης στις σχέσεις του με το Παλάτι ο Καραμανλής υπέβαλε αιφνιδίως στις 11 Ιουνίου 1963 την παραίτησή του στα Ανάκτορα με αφορμή τη μη ανταπόκριση του Βασιλιά Παύλου στο αίτημά του για ακύρωση του προγραμματισμένου ταξιδιού του στη Μεγάλη Βρετανία φοβούμενος το ξέσπασμα επεισοδίων αντίστοιχου μεγέθους εκείνων που είχαν συμβεί τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς εναντίον της βασίλισσας Φρειδερίκης από τη σύζυγο και τους υποστηρικτές του αριστερών καταβολών πολιτικού κρατούμενου Αντώνη Αμπατιέλου. Την αποχώρηση του Καραμανλή από την πρωθυπουργία, η οποία αποτέλεσε σύμφωνα με τους μελετητές το αποκορύφωμα της πολιτικής κρίσης της περιόδου 1961-1963 ακολούθησε η ανάδειξη υπηρεσιακής κυβέρνησης υπό τον υπουργό Εμπορίου Παναγιώτη Πιπινέλη, κατά τη θητεία της οποίας

πραγματοποιήθηκε ψήφιση νέου εκλογικού νόμου σύμφωνα με τον οποίο οι μελλοντικές εκλογικές αναμετρήσεις θα πραγματοποιούνταν με την εφαρμογή ενός συστήματος ενισχυμένης αναλογικής, ενώ παράλληλα θα εξακολουθούσε να ισχύει το δικαίωμα ψήφου των στρατιωτικών. Τέλος, η κυβέρνηση Πιπινέλη προέβη και στην αναγγελία της διεξαγωγής νέων εκλογών οι οποίες πραγματοποιήθηκαν το Νοέμβριο του 1963²⁹.

2.2. Από την εξουσία της Ένωσης Κέντρου στη Δικτατορία

Στις 3 Νοεμβρίου του 1963 πραγματοποιήθηκε η εκλογική διαδικασία που είχε προκηρυχθεί από τον πρωθυπουργό Πιπινέλη το καλοκαίρι της ίδιας χρονιάς, με τα αποτελέσματά της να καταδεικνύουν ως νικητή το Γεώργιο Παπανδρέου και το κόμμα του, την Ένωση Κέντρου, με ποσοστό 42,04% των ψήφων, και την ΕΡΕ του Καραμανλή να καταλαμβάνει τη δεύτερη θέση με ποσοστό 39,37% επί των ψήφων. Στην πραγματικότητα όμως το ποσοστό που συγκέντρωσε η Ένωση Κέντρου δεν ήταν ικανό να προσφέρει στον Παπανδρέου την πολυπόθητη πλειοψηφία εντός του Κοινοβουλίου, μια συνθήκη που ο Καραμανλής προσπάθησε να εκμεταλλευτεί από τη δική του πλευρά προκειμένου η εξουσία να μην περάσει στα χέρια της Ένωσης Κέντρου. Μπροστά σε αυτή την επιδίωξη του Καραμανλή εμπόδιο στάθηκε για ακόμη μια φορά το Παλάτι, με το Βασιλιά Παύλο να δίνει από μέρους του στον Παπανδρέου εντολή σχηματισμού κυβέρνησης, μια κυβέρνηση που αποδείχθηκε εξαιρετικά βραχύβια ακριβώς λόγω της μη διασφαλισμένης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Έτσι λοιπόν, οι πολίτες κλήθηκαν εκ νέου στις κάλπες το Φεβρουάριο του 1964, με την υπηρεσιακή κυβέρνηση που σχηματίστηκε υπό τον υποδιοικητή της

²⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2009, σ.197. Σ. Ριζάς, «Η παραίτηση του Κων. Καραμανλή», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 20/03/2016.

Τράπεζας της Ελλάδος Ιωάννη Παρασκευόπουλο να αναλαμβάνει την κάλυψη του προσωρινού κενού στην εξουσία. Παράλληλα, ραγδαίες ήταν οι εξελίξεις στο εσωτερικό της ΕΡΕ, με τον Καραμανλή να αποφασίζει μετά τη βαριά ήττα των εκλογών του Νοεμβρίου την απόσυρσή του από την πολιτική σκηνή της χώρας και τη μετάβασή του στο Παρίσι. Αποτέλεσμα αυτών των συνθηκών ήταν η ανάληψη των ηνίων της ηγεσίας του κόμματος από τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, υπό την καθοδήγηση του οποίου θα συμμετείχε στις επικείμενες εκλογές³⁰.

Εικόνα 10. Παναγιώτης Κανελλόπουλος, πρόεδρος της ΕΡΕ στη μετακαραμανλική εποχή για το κόμμα.

Στην εκλογική διαδικασία που πραγματοποιήθηκε στις 4 Φεβρουαρίου 1964 η Ένωση Κέντρου όχι μόνο κατόρθωσε να αυξήσει το ποσοστό της κατά 10 περίπου μονάδες (ποσοστό 52,72% αντί του 42,04% στις εκλογές του Νοεμβρίου 1963) αλλά και να αποσπάσει την απαιτούμενη πλειοψηφία στο Κοινοβούλιο. Την ίδια στιγμή, η ΕΡΕ του Κανελλόπουλου πλήρωνε εκλογικά την απομάκρυνση του Καραμανλή από το κόμμα και την πολιτική καθώς είδε να μειώνονται και άλλο τα ποσοστά της λαμβάνοντας ποσοστό 35,26% σε σύγκριση με το 39,37% του περασμένου Νοεμβρίου.

³⁰ Κ. Παπαρηγόπουλος 2009, σ.197. Ο Τσουνάκος, «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία, 1963-1967», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.208.

Την άνευ εμποδίων ανάδειξη της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία ακολούθησε η εφαρμογή ενός ριζοσπαστικού κυβερνητικού προγράμματος το οποίο σχεδιάστηκε έχοντας λάβει υπόψη το πάγιο και διαρκές αίτημα της κοινωνίας για αναγέννηση του χώρου της Παιδείας. Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας Παπανδρέου η Παιδεία γνώρισε ευρύτατη διάδοση στις πλατιές μάζες του λαού εξαιτίας της μέριμνας για κατάργηση των οικονομικών απαιτήσεων που συνόδευαν τη φοίτηση των μαθητών (διδάκτρα και εξέταστρα), χορήγηση υποτροφιών στους οικονομικά ασθενέστερους αλλά και εκσυγχρονισμό του επιστημονικού και τεχνικού δυναμικού της χώρας μέσω της ίδρυσης νέων πανεπιστημιακών μονάδων και σχολών. Πέραν αυτών, η κυβέρνηση Παπανδρέου παρείχε μια σειρά από ωφέλειες στην ευρύτερη κοινωνία, κυριότερες των οποίων ήταν η αύξηση των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, η εισήγηση για παροχή επιδοτήσεων στους αγρότες προκειμένου εκείνοι να μπορέσουν να κάνουν προώθηση των προϊόντων τους και η χορήγηση επιδομάτων στα μεσαία και τα λαϊκά στρώματα. Παρά τη διάθεση του Παπανδρέου να εφαρμόσει ένα ριζοσπαστικό κυβερνητικό πρόγραμμα ώστε το ελληνικό κράτος να εκσυγχρονιστεί, προβλήματα όπως οι μεγάλες δαπάνες, η αύξηση των εισαγωγών, ο πληθωρισμός αλλά και οι αντιρρήσεις στελεχών της κυβέρνησης, όπως εκείνη του υπουργού Οικονομικών Κωνσταντίνου Μητσοτάκη αναφορικά με την προοπτική ανέλιξης του Ανδρέα Παπανδρέου, δεν επέτρεψαν την πλήρη υλοποίησή του. Παρά τις όποιες δυσχέρειες, στο πλευρό της κυβέρνησης βρίσκονταν οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής καθώς η στάση τους τους υπέρ της Ένωσης Κέντρου ήταν εξαιρετικά φιλική. Ωστόσο, παρά την όποια θέληση της κυβέρνησης Παπανδρέου να αποκαταστήσει την ομαλότητα που είχε διαταραχθεί εξαιτίας της πολύχρονης

δεξιάς διακυβέρνησης, οι εξελίξεις δεν της επέτρεψαν κάτι τέτοιο προκαλώντας μάλιστα έντονους κλυδωνισμούς³¹.

Το πρώτο σημαντικό γεγονός που προκάλεσε έντονες διαμάχες στην πολιτική ζωή της χώρας δεν ήταν άλλο από την αποκάλυψη το Μάιο του 1965 της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ (Αξιωματικοί Σώσατε Πατρίδα, Ιδανικά, Δημοκρατία, Αξιοκρατία) η οποία αφορούσε τη σύσταση και δράση εντός του στρατεύματος μιας μυστικής ομάδας αξιωματικών που διάκειντο από αριστερά φρονήματα, αρχηγός της οποίας ήταν ο Ανδρέας Παπανδρέου. Ειδικότερα, στις 18 Μαΐου 1965 δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Ημερήσιος Κήρυξ* της Λάρισας στοιχεία που καταδείκνυαν την ύπαρξη της οργάνωσης και τα οποία είχαν προηγουμένως γνωστοποιηθεί από τον στρατηγό Γεώργιο Γρίβα στο φιλοβασιλικό υπουργό Εθνικής Αμύνης Πέτρο Γαρουφαλιά. Η διαλεύκανση της υπόθεσης ανατέθηκε από τον Παπανδρέου στον υποστράτηγο Σίμο, με το πόρισμα της έρευνάς του να επιβεβαιώνει την ύπαρξη εντός των κόλπων του στρατεύματος μιας κίνησης που καθοδηγείτο από έναν περιορισμένο αριθμό αξιωματικών. Παρ' όλα αυτά όμως, κατά το Σίμο τα μέλη της κίνησης αυτής απλώς επεδίωκαν την ικανοποίηση των προσωπικών τους συμφερόντων, πολύ περισσότερο δε η κίνηση δεν είχε το χαρακτήρα μιας συγκροτημένης οργάνωσης. Επιπλέον, το πόρισμα δεν άφηγε καμία υποψία διασύνδεσης της εν λόγω κίνησης με συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα. Άμα τη γνώσει του περιεχομένου του περιεχομένου του πορίσματος ο Παπανδρέου παρέπεμψε άμεσα την υπόθεση μαζί με εκείνη του «Σχεδίου Περικλής» στο Στρατοδικείο. Ωστόσο, η υποτιθέμενη αποκάλυψη του συνταγματάρχη Γεωργίου Παπαδόπουλου για ύπαρξη «κομμουνιστικής συνωμοσίας» στον Έβρο η οποία εκδηλωνόταν με την

³¹ Α. Βακαλόπουλος 2005, σ.451-452. Σ. Ριζάς, «Οι βουλευτικές εκλογές του 1964», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 26/06/2016.

επιτέλεση σαμποτάζ σε στρατιωτικά οχήματα δυσχέραινε ακόμη περισσότερο την κατάσταση στην πολιτική ζωή της Ελλάδας³².

Εικόνα 11. Ο Ανδρέας Παπανδρέου κατηγορήθηκε ως θύνων νους της ομάδας ΑΣΠΙΔΑ, κάτι που εν τέλει δεν επαληθεύτηκε.

Το δεύτερο σημαντικό γεγονός που συντάραξε το εσωτερικό της χώρας στα μέσα της δεκαετίας του 1960 ήταν αυτό της Αποστασίας (Ιουλιανά), μια πολιτική κρίση ανέκυψε εξαιτίας της διαμάχης που ανέκυψε ανάμεσα στον πρωθυπουργό Παπανδρέου και το νέο Βασιλιά της Ελλάδας, Κωνσταντίνο Β΄. Πιο συγκεκριμένα, η άρνηση του Παπανδρέου να συναινέσει στην τοποθέτηση του Πέτρου Γαρουφαλιά στη θέση του υπουργού Εθνικής Αμύνης και του στρατηγού Γεννηματά στη θέση του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού υποστηρίζοντας πως και οι δύο ήταν πρόσωπα που ελέγχονταν απευθείας από το Παλάτι οδήγησε στην απευθείας ρήξη των δύο πλευρών, με τον πρωθυπουργό να υποβάλλει τελικά την παραίτησή του στις 15 Ιουλίου 1965. Από τη δική του πλευρά ο Γαρουφαλιάς κατηγορούσε τον Παπανδρέου για έντονη παρεμβατικότητα σε ζητήματα ύψιστης εθνικής σημασίας επιδιώκοντας ένα πλήγμα στο αξιόμαχο των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, ειδικά σε μια περίοδο που το Κυπριακό

³² Κ. Παπαρρηγόπουλος 2009, σ.201. Ο. Τσουνάκος 2000, σ.209-211.

Ζήτημα είχε αναθερμανθεί και οι Τούρκοι απειλούσαν με άμεση επέμβαση στο νησί. Υπό αυτές τις συνθήκες, ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος κατέφυγε στη λύση του διορισμού πρωθυπουργών και της δημιουργίας κυβερνήσεων με στελέχη της Ένωσης Κέντρου, μια κίνηση που εξόργισε τον Παπανδρέου που έκανε λόγο για αποστασία. Πολύ περισσότερο, το χάσμα ανάμεσα στο Παλάτι και τον Παπανδρέου κατέστη αγεφύρωτο μετά και την άρνηση του Κωνσταντίνου να υπογράψει το διάταγμα της αποπομπής Γαρουφαλιά επικαλούμενος την υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, μια ενέργεια που αποδίδεται στην προσπάθεια του Βασιλιά να αποτρέψει την πραγμάτωση του ενδεχομένου ανάληψης του υπουργείου Εθνικής Αμύνης από τον Παπανδρέου³³.

Την παραίτηση του Παπανδρέου από το πρωθυπουργικό αξίωμα ακολούθησαν ραγδαίες εξελίξεις. Άμεσα ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον πρόεδρο της Βουλής και ηγετικό στέλεχος της Ένωσης Κέντρου Γεώργιο Αθανασιάδη-Νόβα, με την ορκωμοσία της νέας κυβέρνησης να τελείται την ίδια μέρα, μια κίνηση που κατά τους μελετητές μαρτυρά τον προσυμφωνημένο χαρακτήρα των ενεργειών του Παλατιού. Ωστόσο, η εξέλιξη των πραγμάτων δεν ήταν η αναμενόμενη για το Βασιλιά καθώς η κυβέρνηση Αθανασιάδη-Νόβα δεν έλαβε την απαιτούμενη ψήφο εμπιστοσύνης από τα μέλη του κοινοβουλίου και σύντομα αναγκάστηκε να παραιτηθεί παρά το γεγονός πως υποστηρίχθηκε από μερικά εξέχοντα μέλη της Ένωσης Κέντρου όπως ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης. Από την άλλη, η κίνηση των Ανακτόρων να παρέμβουν με τρόπο άμεσο και πραγματικά ωμό στα πολιτικά πράγματα της χώρας ξύπνησε μνήμες της περιόδου 1961-1963. Μπροστά σε αυτά τα γεγονότα η κοινωνία αντέδρασε άμεσα, με οπαδούς της Ένωσης Κέντρου και της ΕΔΑ να προβαίνουν σε μαζικές διαμαρτυρίες μόλις ανακοινώθηκε η παραίτηση Παπανδρέου. Όπως αναφέρουν μελετητές, μέσα σε ένα μήνα ο

³³ Κ. Παπαρηγόπουλος 2009, σ.200-202. D. Close 2006, σ.174. Σ. Ριζάς, «Ιουλιανά και Αποστασία», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 13/11/2016.

αριθμός των διαδηλώσεων που πραγματοποιήθηκαν για τη στήριξη του πρώην πρωθυπουργού άγγιξε τις 383, με το μεγαλύτερο όγκο αυτών να τοποθετείται στην πρωτεύουσα όπου ο ελληνικός λαός επέλεξε να εκφραστεί κατά του μοναρχικού καθεστώτος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η πρεσβεία των Ηνωμένων Πολιτειών διαδραμάτισε για ακόμα μια φορά ένα κομβικό ρόλο στην εξέλιξη των πραγμάτων δείχνοντας αυτή τη φορά την υποστήριξή της στα πρόσωπα του Βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Αθανασιάδη-Νόβα αναφορικά με την προσπάθειά τους να συμπληρώσουν τα κενά που υπήρχαν στο κυβερνητικό σχήμα, τα οποία και καλύφθηκαν με την προσθήκη των Μητσοτάκη και Παπασπύρου σε αυτό³⁴.

Αντιλαμβανόμενος πως οι ενέργειες του Παλατιού που οδήγησαν στην υποβολή της παραίτησής του και την αναδοχή της πρωθυπουργίας από τον Αθανασιάδη-Νόβα ήταν προσχεδιασμένες, ο Παπανδρέου αποφάσισε να οργανώσει και να υλοποιήσει ένα νέο Ανένδοτο Αγώνα προκειμένου αυτή τη φορά να αντισταχθεί απέναντι στο καθεστώς της μοναρχίας και στην εμπλοκή του στην εξέλιξη των πολιτικών πραγμάτων. Έχοντας στο πλευρό του την κοινωνία που μέρα με τη μέρα έβλεπε να επαναλαμβάνονται γεγονότα και καταστάσεις του παρελθόντος, ο Παπανδρέου ήρθε σε ανοικτή ρήξη με το Παλάτι βλέποντας πως το αίτημά του για διεξαγωγή νέων εκλογών, οι οποίες θα έδιναν στους πολίτες το δικαίωμα να εκφραστούν, δεν γινόταν αποδεκτό. Πολύ περισσότερο, ο Κωνσταντίνος προσπαθούσε να αποφύγει μια νέα εκλογική αναμέτρηση έχοντας την επιδίωξη να αναδειχθεί ο ίδιος σε ρυθμιστή των πολιτικών πραγμάτων. Έτσι, μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Αθανασιάδη-Νόβα στο Κοινοβούλιο ο Βασιλιάς επέλεξε να δώσει τον Αύγουστο του 1965 εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον μέχρι πρότινος πρόεδρο της Βουλής Ηλία Τσιριμώκο, Ωστόσο και αυτή η προσπάθεια απέβη άκαρπη καθώς η κυβέρνηση Τσιριμώκου καταψηφίστηκε

³⁴ Ο. Τσουνάκος 2000, σ.217-218. Τ. Βουρνάς 1999, σ.248-254.

από τα μέλη του Κοινοβουλίου το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους και μόλις 8 ημέρες μετά το σχηματισμό της. Στην τελευταία προσπάθεια του προσπάθεια για σχηματισμό κυβέρνησης ο Βασιλιάς στράφηκε στο πρόσωπο του Στέφανου Στεφανόπουλου, μια κίνηση που εν τέλει καρποφόρησε καθώς το Σεπτέμβριο του 1965, μετά από μια περίοδο έντονων ζυμώσεων, η χώρα είχε ξανά κυβέρνηση η οποία αποτελούσε προϊόν της συνεργασίας μεταξύ της ΕΡΕ και του κόμματος των Προοδευτικών και θα διαρκούσε μέχρι τα τέλη Δεκεμβρίου 1966³⁵.

Το θολό τοπίο που επικρατούσε στην ελληνική πολιτική σκηνή μετά τα γεγονότα των Ιουλιανών και την αδυναμία άμεσης σύνθεσης κυβέρνησης συνέχισε να υφίσταται και μετά την επιτυχία της συγκρότησης του σχήματος Στεφανόπουλου. Με τη νέα κυβέρνηση να κατέχει μια ισχυρή πλειοψηφία εντός του Κοινοβουλίου, ο κίνδυνος διάλυσής της ανά πάσα ώρα ήταν ορατός. Το αρνητικό αυτό σενάριο έγινε πραγματικότητα στις 20 Δεκεμβρίου 1966, όταν ο αρχηγός της ΕΡΕ Παναγιώτης Κανελλόπουλος απέσυρε τη στήριξη του κόμματός του στην κυβέρνηση θεωρώντας πως τα μέλη της δεν έκαναν κανένα ουσιαστικό βήμα για την εκτόνωση της πολιτικής κρίσης. Προκειμένου να καλυφθεί το κενό στην ηγεσία της χώρας σχηματίστηκε αμέσως υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον Ιωάννη Παρασκευόπουλο, η διάρκεια της οποίας ήταν από τις 24 Δεκεμβρίου 1966 μέχρι τις 30 Μαρτίου 1967. Την ίδια στιγμή, οι συνθήκες που επικρατούσαν εδώ και ενάμιση χρόνο στο εσωτερικό της χώρας ήταν η αιτία πρόκλησης έντονων διεργασιών στο χώρο του στρατεύματος. Πολύ περισσότερο, οι ενέργειες που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο αυτών των διεργασιών είχαν αρχίσει να δημοσιοποιούνται και στον Τύπο, με αρκετές εφημερίδες να κάνουν αναφορά στο ενδεχόμενο ξεσπάσματος ενός στρατιωτικού πραξικοπήματος που στόχο θα είχε την αποκατάσταση της ομαλότητας στη χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, για

³⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2009, σ.202. Ο. Τσουνάκος 2000, σ.218-222. Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.413-414.

μια ακόμη φορά καταλυτική ήταν η δράση της αμερικανικής πλευράς, με την πρεσβεία των Ηνωμένων Πολιτειών να διαδραματίζει έναν παρασκηνακό ρόλο καθ' όλη τη διάρκεια της αναταραχής που επικρατούσε στην Ελλάδα χωρίς όμως να προβαίνει σε κάποια ουσιαστική κίνηση παρεμβατικού χαρακτήρα. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η πρεσβεία είχε γνώση όλων των σκέψεων και κινήσεων τόσο της πλευράς του Παλατιού όσο και της πλευράς του στρατεύματος, μια γνώση που ήταν άμεσα συνδεδεμένη και με την υλοποίηση του σχεδίου «Ιέραξ II» το οποίο είχε σχεδιαστεί από το ΝΑΤΟ με σκοπό την αποτροπή της κομμουνιστικής απειλής και θα εφαρμοζόταν ενόψει της εκλογικής διαδικασίας που θα λάμβανε χώρα το Μάιο του 1967. Ωστόσο, γνώση αυτού του σχεδίου είχε και ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ο οποίος το εκμεταλλεύτηκε κατάλληλα προκειμένου να επιβάλλει στη χώρα στρατιωτικό πραξικόπημα, κάτι που επιτελέστηκε στις 21 Απριλίου 1967 οριοθετώντας με τον τρόπο αυτό μια νέα περίοδο της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας³⁶.

³⁶ Α. Βακαλόπουλος 2005, σ.452-454. Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.414. Κ. Παπαρηγόπουλος 2009, σ.205. Ο. Τσουνάκος 2000, σ.222-223.

Γ' Κεφάλαιο

Επταετία και Μεταπολίτευση

3.1. Η Ελλάδα «στο γύψο»

Το ξημέρωμα της 21^{ης} Απριλίου 1967 δεν σηματοδοτούσε απλά το ξεκίνημα μιας νέας ημέρας για τους πολίτες αλλά και την αρχή μιας νέας εποχής η οποία έχει χαρακτηριστεί από αρκετούς μελετητές ως σκοτεινή. Τότε ήταν που μια ομάδα μελών του στρατεύματος υπό την αρχηγία του ταξίαρχου Στυλιανού Παττακού και των συνταγματαρχών Γεωργίου Παπαδόπουλου και Νικόλαου Μακαρέζου θα εκμεταλλεύονταν το ουσιαστικό κυβερνητικό κενό που υπήρχε μετά την διάλυση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου και θα προέβαινε στην εγκαθίδρυση δικτατορικού καθεστώτος αναλαμβάνοντας με τον τρόπο αυτό την ηγεσία της χώρας. Είχαν προηγηθεί μερικές μέρες πριν έντονες διεργασίες από την πλευρά του αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού, στρατηγού Γρηγορίου Σπαντιδάκη, ο οποίος είχε εκφράσει την επιδίωξη να πραγματοποιήσει ο ίδιος μαζί με έξι από τους έντεκα αντιστράτηγους κίνηση πραξικοπηματικού χαρακτήρα στις 23 Απριλίου. Για αυτή την πρόθεση του Σπαντιδάκη ενημερώθηκαν άμεσα οι Παττακός και Παπαδόπουλος μέσω του Μακαρέζου προλαβαίνοντας ουσιαστικά «στο νήμα» τις κινήσεις του αρχηγού ΓΕΣ και εγκαθιδρύοντας το δικό τους πραξικόπημα για το οποίο συμφώνησαν όλα τα μέλη του «Επαναστατικού Συμβουλίου», δηλαδή της ομάδας που είχε σχηματιστεί εντός του στρατεύματος προκειμένου να καθοριστούν οι ενέργειες των αξιωματικών απέναντι στην πολιτική αστάθεια. Στο πλαίσιο αυτό, αρκετοί είναι οι ιστορικοί που επισημαίνουν πως το σχέδιο για την εκδήλωση στρατιωτικού πραξικοπήματος είχε συσταθεί πολύ καιρό νωρίτερα στους κόλπους της οργάνωσης ΙΔΕΑ από τα μέλη της ακραίας

δεξιάς πλευράς της την οποία απάρτιζαν τα περισσότερα από τα μέλη της απριλιανής δικτατορίας³⁷.

Εικόνα 12. Η ηγετική τριανδρία του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου 1967. Από αριστερά Στυλιανός Παττακός, Γεώργιος Παπαδόπουλος και Νικόλαος Μακαρέζος.

Πολύ περισσότερο, αρκετοί μελετητές στην προσπάθειά τους να αναλύσουν τα αίτια και τις αφορμές που κρύβονταν πίσω από το ξέσπασμα της Δικτατορίας δεν διστάζουν να συσχετίσουν την επικράτηση του πραξικοπηματικού καθεστώτος με τα αποτελέσματα που είχαν κληροδοτήσει στην ελληνική πολιτική και κοινωνική ζωή τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζουν πως η Δικτατορία συνδέεται άμεσα με την ανωμαλία που είχε προκληθεί στο εσωτερικό της χώρας την περίοδο του Εμφυλίου και η οποία μπορούσε να εντοπιστεί στις θεσμικές αδυναμίες που χαρακτήριζαν το κράτος της Μετεμφυλιακής περιόδου, πολλώ δε μάλλον στον «παρά φύση» ρόλο που επιτελούσαν την εποχή εκείνη οι Ένοπλες Δυνάμεις του τόπου οι οποίες είχαν αναχθεί σε εγγυήτριες τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής ασφάλειας απέναντι στον κομμουνιστικό κίνδυνο. Περαιτέρω, οι συνωμοτικές διεργασίες που υλοποιούνταν από την περίοδο του Μεσοπολέμου ανάμεσα στις τάξεις των μελών των Ενόπλων Δυνάμεων και οι τάσεις ριζοσπαστικοποίησης που εντοπίζονταν κυρίως σε

³⁷ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.417. Σ.Ν. Γρηγοριάδης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974, Τόμος 8*, Αθήνα 2011, σ.7-8.

κλιμάκια του στρατού ξηράς - τα μέλη των οποίων αποζητούσαν την διαδραμάτιση ενός παρεμβατικού ρόλου στην πολιτική ζωή - αποτέλεσαν ισχυρά ερείσματα για την εκδήλωση του πραξικοπήματος. Το δίχως άλλο όμως, βασικότερη αιτία διαμόρφωσης αυτής της πολιτειακής στρέβλωσης δεν ήταν άλλη από την άνευ ορίων ρήξη που επήλθε ανάμεσα στο Βασιλιά Κωνσταντίνο και τον Γεώργιο Παπανδρέου μετά και τις κινήσεις του πρώτου που είχαν σαν αποτέλεσμα την ανατροπή της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου και το σχηματισμό των κυβερνήσεων των αποστατών³⁸.

Από τις πρώτες ώρες της εκδήλωσης του πραξικοπήματος τα ηγετικά του στελέχη φρόντισαν με κάθε τρόπο να περιορίσουν τις πιθανότητες αντιδράσεων από την μέχρι πρότινος υφιστάμενη πολιτική και πολιτειακή ηγεσία. Έτσι, στις 02:30 το πρωί της 21^{ης} Απριλίου 1967 στελέχη του στρατού συνέλαβαν στην οικία του τον πρωθυπουργό Κανελλόπουλο, ενώ ακολούθησε η σύλληψη και άλλων επιφανών μελών της κυβέρνησης πλην του υπουργού Δημοσίας Τάξης Γεωργίου Ράλλη ο οποίος προσπάθησε δίχως επιτυχία να ανατρέψει την κατάσταση επιστρατεύοντας το 3^ο Σώμα Στρατού και άλλες μονάδες που έδραζαν στη Βόρειο Ελλάδα. Τη σύλληψη δεν απέφυγαν και ηγετικά στελέχη της αντιπολίτευσης όπως ο Γεώργιος Παπανδρέου και ο αρχηγός της ΕΔΑ Ιωάννης Πασαλίδης, ενώ ο Κωνσταντίνος και τα μέλη της βασιλικής οικογένειας τέθηκαν σε καθεστώς περιορισμού, με την αρχηγική τριανδρία της πραξικοπηματικής κίνησης να καλεί τον βασιλιά σε άμεση νομιμοποίηση του νέου καθεστώτος. Στο πλαίσιο αυτό, ο Κωνσταντίνος προτίμησε να συνδιαλλαγεί προσωρινά με τους πραξικοπηματίες επιβάλλοντάς τους μάλιστα και κάποιους δικούς του όρους, κυριότερος εκ των οποίων ήταν η ανάθεση της εντολής σχηματισμού κυβέρνησης στο φιλοβασιλικό δικαστικό Κωνσταντίνο Κόλλια, επιδιώκοντας και σε αυτή την περίπτωση να διατηρήσει τον έλεγχο των

³⁸ Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης & Α. Κλάφης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, Ανατομία μιας επταετίας*, Αθήνα 2019, σ.11.

πολιτικών πραγμάτων. Ωστόσο, αυτή η επιδίωξη υπήρξε το λιγότερο μοιραία τόσο για το κοινοβουλευτικό πολίτευμα όσο και για τον ίδιο το θρόνο καθώς πλέον με την κίνησή του να αποτελέσει εγγυητή της νομιμότητας ο βασιλιάς παρουσιαζόταν πλέον ως μέτοχος του πραξικοπήματος³⁹.

Η ανάληψη της εξουσίας από τους πραξικοπηματίες με κυριολεκτικά αστραπιαίες κινήσεις δεν επέτρεψε και στον ελληνικό λαό να αντιδράσει απέναντι σε αυτές τις ραγδαίες για την πολιτική και κοινωνική ζωή κινήσεις. Η άμεση κήρυξη στρατιωτικού νόμου ανάγκασε πολλούς πολίτες κυρίως αριστερών φρονημάτων να βρεθούν την ίδια μέρα στα κρατητήρια των κατά τόπους τμημάτων και σταθμών της Αστυνομίας Πόλεων χωρίς να τους γνωστοποιούνται οι λόγοι της κράτησής τους. Αργότερα μέσα στη μέρα ορδές κρατουμένων μεταφέρονταν στο χώρο του Ιπποδρόμου των Αθηνών όπου εκτίθετο σε απαράδεκτες συνθήκες διαβίωσης και ένα διαρκή πόλεμο νεύρων. Από την άλλη πλευρά, στο χώρο του στρατοπέδου στου Γουδή μεταφέρθηκαν οι πολιτικές προσωπικότητες που είχαν συλληφθεί τις πρώτες ώρες του ξεσπάσματος του πραξικοπήματος πλην του πρωθυπουργού Κανελλόπουλου που είχε μεταφερθεί στο Πεντάγωνο, με όλους να τελούν σε κατάσταση έκπληξης μιας και δεν γνώριζαν ποιοι βρίσκονταν πίσω από αυτή την κίνηση. Το απόγευμα της 21^{ης} Απριλίου πραγματοποιήθηκε στα Ανάκτορα η ορκωμοσία της κυβέρνησης Κόλλια παρά το γεγονός πως δεν είχε σχηματιστεί πλήρως. Στη συνέχεια, ο νέος πρωθυπουργός απήθυνε διάγγελμα προς το λαό αναγνωρίζοντας πως η κίνηση αυτή των αξιωματικών του στρατού αποτελούσε μια συνταγματική εκτροπή, ωστόσο ήταν απολύτως απαραίτητη προκειμένου να αποκατασταθεί η τάξη και να σωθεί η πατρίδα⁴⁰.

³⁹ Κ. Παπαρηγόπουλος, *Ιστορία του ελληνικού έθνους, Τόμος 26*, Αθήνα 2010, σ.15-16.

⁴⁰ Σ.Ν. Γρηγοριάδης 2011, σ.116-120. Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος ΣΤ'*, Αθήνα 1999, σ.22-28.

Μετά και τη νομιμοποίηση της κυβέρνησης Κόλλια μέσα από την επιτέλεση της ορκωμοσίας της, άμεσος στόχος των πραξικοπηματιών κατέστη η εφαρμογή ενός προγράμματος που θα επέφερε την «εξυγίανση» της χώρας από την παρακμιακή επιρροή τη Δύσης και της κοινωνίας από τα κατάλοιπα του κομμουνισμού, με την παράλληλη προστασία της από την εξάπλωση της αναρχίας που έθετε σε κίνδυνο τον ελληνο-χριστιανικό πολιτισμό. Στο πλαίσιο αυτό, ο πρωτοστάτης της δικτατορίας Γεώργιος Παπαδόπουλος επεδίωκε την κατάργηση των κοινωνικών τάξεων και τη διασφάλιση της γενικής συναίνεσης της κοινωνίας για κρίσιμα και σημαντικά ζητήματα μέσα από τη συστηματική εκπαίδευση των πολιτών σε ζωτικούς για το έθνος τομείς, κάτι που μπορούσε να χαρακτηριστεί το λιγότερο ως ουτοπικό. Αντίστοιχα, για την τόνωση του ηθικού του λαού και για τον εκσυγχρονισμό της εικόνας του καθεστώτος οι δικτάτορες έκαναν συνεχώς αναφορές στην οικονομική ανάκαμψη και την ανάπτυξη που θα επέρχονταν στη χώρα μετά και την ανάληψη της εξουσίας από το στρατό. Στην πραγματικότητα όμως η άσκηση της εξουσίας από τους πραξικοπηματίες ήταν ουσιαστικά σαθρή καθώς ήταν βασισμένη σε θεμέλια που είχαν διαμορφωθεί από πελατειακά δίκτυα και συγγενείς σχέσεις των αξιωματικών και των συνεργατών τους⁴¹.

Στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν και να αναλύσουν τόσο τα χαρακτηριστικά της πολιτικής που ασκήθηκε από τη Χούντα όσο και της Επταετίας ως ιστορική εποχή για το νεοελληνικό κράτος πολλοί είναι οι μελετητές που υπογραμμίζουν πως οι πραξικοπηματίες δεν προέβησαν ουσιαστικά σε καμία ιδιαίτερη προσπάθεια για τη διασφάλιση της υποστήριξής τους από την ευρύτερη λαϊκή βάση, με τις αντικομμουνιστικές τους καταβολές να λειτουργούν ως τροχοπέδη στην ενδεχόμενη εφαρμογή μιας ισότιμης κοινωνικής πολιτικής. Η μόνη ενέργεια κοινωνικού χαρακτήρα

⁴¹ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.419-420.

που κατόρθωσαν να ολοκληρώσουν ήταν αυτή της διαγραφής των χρεών των αγροτών, χωρίς όμως αυτή να τους εξασφαλίσει το κατάλληλο έρεισμα που θα επέτρεπε την περαιτέρω διείσδυση της χουντικής ιδεολογίας στα μέλη της κοινωνίας. Στα στοιχεία αυτά βασίζεται ο χαρακτηρισμός της δικτατορίας από ορισμένους ιστορικούς ως ενός «υβριδικού μετεμφυλιακού καθεστώτος» το οποίο πραγματώθηκε μέσα σε ένα πλαίσιο μιας ανολοκλήρωτης, ανώριμης και ανίσχυρης Δημοκρατίας που διακρινόταν κυρίως για την παράλληλη ενίσχυση και τον περιορισμό του πολιτικού ανταγωνισμού αλλά και την αναγνώριση αυτόνομων εξουσιών τόσο στο Παλάτι όσο και σε άλλους μηχανισμούς (όπως ήταν ο στρατός) που επέτρεψαν σε αυτούς τους φορείς να ασκούν πολιτικές επιδράσεις παράλληλα με την εξουσία της νόμιμης κυβέρνησης⁴².

Η παραχώρηση μεγάλου μέρους των εξουσιών στα μέλη του στρατού επηρέασε σε πολύ μεγάλο βαθμό τις εδώ και καιρό διαταραγμένες ισορροπίες στο εσωτερικό της χώρας. Πλέον, παράλληλα με το θεσμό της Αστυνομίας Πόλεων αρμοδιότητες διασφάλισης της δημόσιας τάξης αποδόθηκαν και στην Ελληνική Στρατιωτική Αστυνομία (ΕΣΑ), επικεφαλής της οποίας τέθηκε ένας από τους πρωτεστές στην εκτροπή της Δημοκρατίας αξιωματικός, ο συνταγματάρχης Δημήτριος Ιωαννίδης, ενώ την ίδια στιγμή σημειώθηκε αύξηση στο ποσό των κονδυλίων που διατέθηκαν από τον κρατικό προϋπολογισμό για την ασφάλεια των πολιτών. Προκειμένου να διασφαλιστεί η ακεραιότητα του καθεστώτος πραγματοποιήθηκε από τη Χούντα αντικατάσταση με πρόσωπα που ήταν φίλα προσκείμενα προς αυτή των επικεφαλής όλων των θεσμών που τελούσαν υπό τον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο του κράτους. Ενδεικτικά, την περίοδο της Επταετίας έντονα αισθητή ήταν η παρουσία της Αστυνομίας στο

⁴² Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.420. Δ. Καϊρίδης, «Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου μέσα από τη σκοπιά της πολιτικής θεωρίας και της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης», στο Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καϊρίδης & Α. Κλάψης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, Ανατομία μιας επταετίας*, Αθήνα 2019, σ.28-29.

χώρο των πανεπιστημίων καθώς στα καθήκοντα των αστυνομικών προστέθηκε η εποπτεία του περιεχομένου των παραδόσεων που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών μαθημάτων θέτοντας με τον τρόπο αυτό υπό έλεγχο τις εκεί ανταλλασσόμενες γνώμες και τις αντιλήψεις. Αποτέλεσμα αυτών των πρακτικών ήταν η απόλυση του ενός τρίτου του διδακτικού προσωπικού των πανεπιστημίων, ο περιορισμός της παροχής διδακτικών εγχειριδίων ξένων συγγραφέων προς τους φοιτητές αλλά και η υποχρεωτική χρήση τη καθαρεύουσας κατά τη διάρκεια των διδασκαλιών, συνθήκες που είχαν σαν αποτέλεσμα την αισθητή πτώση του ποσοστού των αποφοίτων λυκείου που συνέχιζαν τις σπουδές τους⁴³.

Η ανάδειξη της Χούντας στην εξουσία ήταν η αιτία σημαντικών μεταβολών που προκλήθηκαν στις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και κράτους. Ειδικότερα, το στρατιωτικό καθεστώς προέβη σε αυθαίρετη τροποποίηση του καταστατικού χάρτη της Εκκλησίας και σε αντικατάσταση του επιλεγμένου από την Ιερά Σύνοδο αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσόστομου Β΄ από τον φανατικό αντικομμουνιστή Ιερώνυμο Κοτσώνη που διατελούσε εφημέριος του βασιλιά, ήταν επικεφαλής της παραεκκλησιαστικής οργάνωσης «Ζωή» και κατά τη διάρκεια της Κατοχής συμμετείχε στην αντικομμουνιστική αντιστασιακή οργάνωση Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ) υπό την ηγεσία του Ναπολέοντα Ζέρβα. Σημαντικός όμως παράγοντας για την ανέλιξη του Ιερώνυμου στον αρχιεπισκοπικό θρόνο υπήρξε η προσωπική φιλία που είχε δημιουργήσει από τα χρόνια του ΕΔΕΣ με τον Δημήτριο Ιωαννίδη. Μάλιστα, προκειμένου να μην υπάρξει κανενός είδους αντίδραση από το σύνολο της ιεραρχίας ο νέος Αρχιεπίσκοπος προέβη το 1968 στην αντικατάσταση τριάντα τριών μητροπολιτών ενώ μέχρι το τέλος της θητείας του δώδεκα ακόμη μητροπολίτες εξαναγκάστηκαν σε παραίτηση, με τις κινήσεις αυτές να

⁴³ D. Close 2006, σ.183-184.

αποτελούν ένα ισχυρό πλήγμα στην αξιοπιστία που χαρακτήριζε μέχρι πρότινος το θεσμό της Εκκλησίας⁴⁴.

Εικόνα 13. Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Ιερόνυμος Α΄ (Κοτσώνης).

Ο στρατιωτικός νόμος που επιβλήθηκε στη χώρα με την ανάληψη της εξουσίας από τα στελέχη του καθεστώτος έβαλε την Ελλάδα κυριολεκτικά «στο γύψο», αν αναλογιστεί κανείς το γεγονός πως κάθε πολιτική και κοινωνική λειτουργία η Αστυνομία ήταν παρούσα και επιτηρούσε τους πολίτες όχι μόνο για να διαφυλάξει το νέο αλλά στρεβλό πολίτευμα αλλά και για μην υπάρξει πιθανή μεγαλύτερη ροπή της κοινωνίας προς τα αριστερά. Πολλώ δε μάλλον, για να υπάρξει περιορισμός του αριστερού στοιχείου και αποφυγή εξάπλωσής του στις πληθυσμιακές ομάδες που συνέθεταν τον κοινωνικό χώρο αποφασίστηκε η μεταφορά συλληφθέντων για τα αριστερά τους φρονήματα σε ξερονήσια του Αιγαίου. Έτσι, με ταχύ ρυθμό έρημα νησιά όπως η Γυάρος, η Μακρόνησος και ο Αη Στράτης μετατράπηκαν σε τόπους εξορίας, με τους κρατούμενους που μεταφέρθηκαν εκεί να έρχονται

⁴⁴ D. Close 2006, σ.184-185.

αντιμέτωποι όχι μόνο με την πείνα, τη δίψα και τις κακουχίες που σχετίζονταν άμεσα με τις ακατάλληλες συνθήκες διαβίωσης σε εκείνα τα μέρη, αλλά και με τα βασανιστήρια των στρατιωτικών που είχαν λάβει τη φύλαξή τους. Αντίστοιχα στις πόλεις ο φόβος ήταν το μοναδικό αίσθημα που κυριαρχούσε καθώς η Χούντα φρόντιζε να κάνει παντού αισθητή την παρουσία της μέσω των αστυνομικών δυνάμεων προκειμένου να αποτραπεί το ενδεχόμενο ανατροπής της και να αποκτήσει τον έλεγχο σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου βίου. Αυτός ήταν ο λόγος που στα εργατικά συνδικάτα διαλύθηκαν τα πρωτοβάθμια και τα δευτεροβάθμια σωματεία και δημεύτηκε η παρουσία των σωματείων που δεν ανήκαν στη ΓΣΕΕ και ελέγχονταν από αριστερούς συνδικαλιστές. Παράλληλα, το σύνολο του πληθυσμού έπρεπε να υποστεί μια ιδιαίτερη μορφή επιτήρησης, αποκορύφωμα της οποίας αποτελούσε το λεγόμενο «φακέλωμα», δηλαδή η καταγραφή των δράσεων και των ενεργειών πολιτών που θεωρούνταν ύποπτοι από τα όργανα του καθεστώτος, με την πράξη αυτή να λειτουργεί ως ένας κατεξοχήν μοχλός πίεσης προς τις δημόσιες υπηρεσίες και τους ιδιώτες προκειμένου να σημειωθεί ένας πλήρης αποκλεισμός των αντιφρονούντων τόσο από την αγορά εργασίας όσο και από κάθε πτυχή της δημόσιας ζωής⁴⁵.

Εικόνα 14. Γυάρος, ένας από τους πολλούς τόπους μαρτυριών για τους αντιφρονούντες την περίοδο της Χούντας.

⁴⁵ Τ. Βουρνάς 1999, σ.42-72. D. Close 2006, σ.185.

Το ενδεχόμενο κατακραυγής από την πλευρά της Δύσης για τις κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα την περίοδο της Επταετίας αλλά και η προσπάθεια διατήρησης των καλών σχέσεων που είχαν διαμορφωθεί με τον αμερικανικό παράγοντα ήταν οι αιτίες που αποθάρρυναν τη Χούντα από το να εξαντλήσει όλο το μένος και τη βαναυσότητά της εναντίων των μελών της Αριστεράς. Απόρροια των παραπάνω περιορισμών θα πρέπει να θεωρούνται η μη παρακώλυση της φυγής του Ανδρέα Παπανδρέου στο εξωτερικό, το πάγωμα της εκτέλεσης του κατά τους Χουντικούς συνωμότη πολιτικού και ποιητή Αλέκου Παναγούλη (ο οποίος αποπειράθηκε να δολοφονήσει το Γεώργιο Παπαδόπουλο τον Αύγουστο του 1968) αλλά και η σταδιακή μείωση του αριθμού των κρατούμενων αριστερών. Ωστόσο, προκειμένου να διασφαλιστεί η κυριαρχία των μελών της Χούντας την περίοδο της Επταετίας στο χώρο του Κοινοβουλίου αλλά και γενικότερα στην κοινωνία, οι πραξικοπηματίες προέβησαν στην διάλυση όλων των πολιτικών φορέων και κομμάτων αλλά και στην απαγόρευση της λειτουργίας τους. Επιπλέον, επέβαλαν μέτρα λογοκρισίας στον Τύπο και στην πνευματική παραγωγή της χώρας. Όσον αφορά τις σχέσεις του καθεστώτος με το Παλάτι, οι πραξικοπηματίες προσπάθησαν να διατηρήσουν ένα καλό κλίμα, χωρίς ωστόσο να αγνοούν πως ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος εξακολουθούσε να ασκεί σημαντική επίδραση σε πολλά ανώτερα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων που με τη στάση τους απέναντι στις εξελίξεις έδειχναν σε μεγαλύτερο βαθμό τη νομιμοφροσύνη τους προς εκείνον παρά στους δικτάτορες. Πέραν των προαναφερόμενων, η επιδίωξη του βασιλιά να εμπλέκεται διαρκώς στα πολιτικά πράγματα της χώρας διαδραματίζοντας το ρόλο του ρυθμιστή έθεσε σε άμεσο κίνδυνο το θεσμό του Στέμματος αλλά και τα κυριαρχικά δικαιώματα της χώρας στην περιοχή

της Ανατολικής Μεσογείου, κάτι που έγινε εμφανές στην περίπτωση της διαχείρισης της νέας κρίσης στο Κυπριακό Ζήτημα⁴⁶.

Την περίοδο της Χούντας το ζήτημα της Κύπρου ήρθε και πάλι στο προσκήνιο όμως αυτή τη φορά περιπλέχτηκε ακόμη περισσότερο σε σύγκριση με το παρελθόν. Ο πρόεδρος της Κύπρου Αρχιεπίσκοπος Μακάριος φάνηκε να στηρίζει ως ένα βαθμό τη Χούντα με τη δήλωσή του πως οι Κύπριοι επαφίενται στη στήριξη της Ελλάδας, παρά το γεγονός πως ο ίδιος δεν έτρεφε αισθήματα συμπάθειας προς τα στρατιωτικά καθεστώτα και δεν έδειχνε μεγάλη εμπιστοσύνη στις ικανότητες των στρατιωτικών να ασκούν την πολιτική. Ωστόσο, οι ιστορικοί έχουν καταγράψει στις μελέτες τους μια διττή στάση από την πλευρά των πραξικοπηματιών η οποία επαληθεύει τα λεγόμενα του Μακάριου περί ανικανότητας των στρατιωτικών στο χειρισμό κρίσιμων πολιτικών ζητημάτων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρουν πως οι αρχικές κινήσεις που πραγματοποίησαν οι χουντικοί σε σχέση με τη διαχείριση του Κυπριακού Ζητήματος γίνονταν προς την κατεύθυνση της ικανοποίησης της προοπτικής διχοτόμησης του νησιού βάσει του σχεδίου που είχε εκπονήσει το NATO. Έτσι, στελέχη της Χούντας πραγματοποίησαν μυστικές συναντήσεις με την πλευρά των Τουρκοκυπρίων εκδηλώνοντας με τον τρόπο αυτό την πρόθεσή τους να της παράσχουν κυριαρχικά δικαιώματα στο νησί αλλά και να ανατρέψουν με πραξικοπηματικό τρόπο τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο στην περίπτωση που εκείνος έφερνε κάποιου είδους αντίδραση. Το θερμό επεισόδιο που έλαβε χώρα το Νοέμβριο του 1967 και αφορούσε την επίθεση ελληνικών δυνάμεων σε τουρκικό φυλάκιο του νησιού υπό την ευθύνη και καθοδήγηση του στρατηγού Γρίβα λειτούργησε θετικά προς την παραπάνω κατεύθυνση, μιας και η τουρκική πλευρά ζήτησε και πέτυχε την απομάκρυνση των ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων από την

⁴⁶ D. Close 2006, σ.185-186. Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.16.

Κύπρο μέσω των Ηνωμένων Πολιτειών που είχαν αναχθεί σε διαμεσολαβητή των δύο πλευρών⁴⁷.

Η τελική αποτυχία των παρασκηνακών διαβουλεύσεων ανάμεσα στα στελέχη της Χούντας και τους Τουρκοκύπριους με σκοπό τη διχοτόμηση της Κύπρου ήταν η αιτία που ανάγκασε την ελληνική πλευρά να μεταβάλλει τη στάση της και να αποζητήσει την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα. Ωστόσο, οι προηγούμενες προσπάθειες σύγκλισης με την πλευρά των Τουρκοκυπρίων είχαν προκαλέσει ανεπανόρθωτες ζημιές σχετικά με την ικανοποίηση των συμφερόντων της Ελλάδας και των Ελληνοκυπρίων. Σε διπλωματικό επίπεδο, ο χειρισμός της υπόθεσης της Κύπρου από έναν μη γνώστη των συνθηκών και των καταστάσεων, όπως ήταν ο απεσταλμένος των ΗΠΑ Cyrus Vance, θεωρείτο ο κύριος λόγος που η επίλυση του Κυπριακού Ζητήματος επήλθε μετά από μια σειρά προτετελεσμένων γεγονότων που έφεραν την ελληνοκυπριακή πλευρά ενώπιον ενός ανυπέρβλητου αδιεξόδου που επέτρεπε την ενίσχυση της τουρκοκυπριακής πλευράς. Άμεση συνέπεια της υπερτέρησης των Τουρκοκυπρίων αποτέλεσε πέρα από την απομάκρυνση των ελληνικών στρατευμάτων, η οποία αποτελούσε βασικό στοιχείο του εφαρμοζόμενου σχεδίου Vance, και η δημιουργία το Δεκέμβριο της 1967 της Τουρκοκυπριακής Προσωρινής Διοίκησης στα βόρεια εδάφη της Κύπρου. Μάλιστα, αρκετοί είναι οι ιστορικοί που προσδιορίζουν αυτή την κίνηση ως προάγγελο της διχοτόμησης που θα σημειωνόταν στο νησί μερικά χρόνια αργότερα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και φιλοδοξώντας να αποτελέσει για ακόμη μια φορά ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος αποφάσισε να στραφεί εναντίον του στρατιωτικού καθεστώτος εκμεταλλευόμενος την αποδοχή που τύγχανε στον ευρύτερο χώρο των στρατιωτικών. Έτσι, πραγματοποίησε αντικίνημα με τη συνοδεία μελών της οικογένειάς του αλλά

⁴⁷ Θ. Βερέμης & Γ. Κολιόπουλος 2006, σ.507. Γ. Κρανιδιώτης, *Ανοχύρωτη πολιτεία, Κύπρος 1960-1974, Τόμος Α΄*, Αθήνα 1985, σ.422.

και του δοτού πρωθυπουργού Κόλλια το οποίο ωστόσο δεν ήταν επιτυχημένο καθώς η αντίδραση των προσκείμενων προς το καθεστώς αξιωματικών ήταν άμεση με αποτέλεσμα την κατάπνιξή του. Πολλώ δε μάλλον, η αποτυχία του αντικινήματος οδήγησε τη βασιλική οικογένεια και τον Κόλλια στην επιλογή της λύσης της απομάκρυνσης από τη χώρα, με τους πραξικοπηματίες να εκμεταλλεύονται αυτό το πολιτειακό κενό και να διορίζουν στη θέση του αντιβασιλέα τον αντιστράτηγο Γεώργιο Ζωιτάκη⁴⁸.

Το χρονικό διάστημα από το 1968 μέχρι το 1971 είναι ταυτισμένο με την εδραίωση της κυριαρχίας του Γεωργίου Παπαδόπουλου στα πολιτικά πράγματα της χώρας αλλά και με την πρώτη εμφάνιση οργανωμένων κινήσεων αντίστασης της κοινωνίας απέναντι στους περιορισμούς που υφίστατο τα μέλη της τόσο από την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου όσο και από την έντονη παρεμβατικότητα του καθεστώτος σε όλες τις πτυχές του δημόσιου βίου. Οι κινήσεις αυτές προκάλεσαν την αντίδραση του καθεστώτος το οποίο προέβη μέσω της χρήσης των οργάνων τάξης σε συλλήψεις μελών αυτών των οργανώσεων τα οποία καταδίκασε σε πολύχρονη φυλάκιση ή βασάνιζε ούτως ώστε να αποκαλύψουν και να ομολογήσουν πληροφορίες για δράσεις που στόχο είχαν να πλήξουν τη Χούντα. Παράλληλα, οι πραξικοπηματίες επιδίωκαν να επιβάλλουν την εξουσία τους κάνοντας χρήση μεθοδεύσεων που θα κατηύθυναν την κοινωνία και θα συνέβαλαν στην αποδοχή τους από τους πολίτες. Προς την κατεύθυνση αυτή στόχευε η πραγμάτωση του δημοψηφίσματος το Σεπτέμβριο του 1968, τα αποτελέσματα του οποίου έδειχναν πως η ευρύτατη πλειοψηφία του εκλογικού σώματος (91,87% των ψήφων) θα αποδεχόταν ένα σχέδιο συντάγματος που θα είχε καταρτιστεί από μια ειδική επιτροπή νομομαθών και που θα περιλάμβανε νόμους και διατάξεις που ουσιαστικά θα συρρίκνωναν τις κοινοβουλευτικές λειτουργίες, θα ενίσχυαν ακόμη

⁴⁸ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.16-19. Σ. Ριζάς, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών και το Κυπριακό Ζήτημα 1967-1974*, Αθήνα 2001, σ.41, 92, 161.

περισσότερο το ρόλο των Ενόπλων Δυνάμεων και θα νομιμοποιούσαν κατ' αυτό τον τρόπο την εξουσία της χουντικής κυβέρνησης. Επιπλέον, στο νέο σύνταγμα θα περιλαμβάνονταν νόμοι και διατάξεις που θα περιόριζαν περαιτέρω την έκφραση της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως βάσει του νέου συντάγματος πλέον θα απαγορευόταν η πραγματοποίηση απεργιών για σκοπούς που ήταν ξένοι προς τα υλικά και ηθικά συμφέροντα των εργαζομένων, θα απαγορευόταν η συμμετοχή δημοσίων υπαλλήλων σε απεργιακές κινητοποιήσεις, ενώ θα επιτρεπόταν η κατάσχεση εντύπων που το περιεχόμενό της περιλάμβανε αντικαθεστωτικά μηνύματα⁴⁹.

Στα σημαντικότερα γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970 θα πρέπει δίχως αμφιβολία να συμπεριληφθεί η διάσπαση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας σε δύο μικρότερα κόμματα, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού, μια συνθήκη που διέσπασε ως ένα βαθμό τον ενωτικό χαρακτήρα που είχε σχηματίσει η Αριστερά εκείνη την εποχή. Την ίδια στιγμή, ο θάνατος του Γεωργίου Παπανδρέου το Νοέμβριο του 1968 ήταν η αφορμή συσπείρωσης του ελληνικού λαού, με τη νεκρώσιμο πομπή να μετατρέπεται σε ένα δυναμικό συλλαλητήριο ενάντια στο καθεστώς των συνταγματαρχών. Την περίοδο εκείνη εντάθηκαν από πλευράς των πραξικοπηματιών και οι περαιτέρω προσπάθειες για την νομιμοποίηση της εξουσίας τους, προσπάθειες που σε αρκετές περιπτώσεις είχαν σαν αποτέλεσμα την απευθείας σύγκρουσή τους με θεσμούς όπως το Συμβούλιο της Επικρατείας. Παράλληλα όμως σημειώθηκαν και έντονες βιαιότητες από μέρους των καθεστωτικών εναντίον αρχηγικών μορφών της Αριστεράς, με τις κινήσεις αυτές να προκαλούν τις αντιδράσεις της Δύσης οι οποίες εκφράστηκαν και στο Διεθνές Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων όπου

⁴⁹ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.20-21. Σ. Βλαχόπουλος, «Το «Σύνταγμα» της Δικτατορίας», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 16/10/2017.

το καθεστώς καταδικάστηκε για τις πρακτικές που εφάρμοζε απέναντι σε όσους το πολεμούσαν⁵⁰.

3.2. Το καθεστώς παρακμάζει, η Μεταπολίτευση έρχεται

Παρά τις κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις που πραγματοποιήθηκαν προκειμένου το καθεστώς να διασφαλίσει την παραμονή του στην εξουσία από το 1971 και εξής θα κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα σημάδια της παρακμής του καθώς την περίοδο εκείνη θα εμφανιστούν οι πρώτοι σοβαροί κλυδωνισμοί εντός της ηγετικής ομάδας του πραξικοπήματος, κλυδωνισμοί που θα αντικατοπτριστούν και στην πορεία του κράτους. Πιο συγκεκριμένα, η ανισορροπία που επικρατούσε στο εσωτερικό της χώρας είχε άμεσο αντίκτυπο στον τομέα της οικονομίας, με τη χώρα να έρχεται αντιμέτωπη με τη στασιμότητα της ανάπτυξης, μια συνθήκη που είχε προκληθεί εξαιτίας των πληθωριστικών πιέσεων που είχαν κάνει την εμφάνισή τους από τις αρχές της δεκαετίας. Πολύ περισσότερο, οι διαμαρτυρίες της κοινωνίας εναντίον του καθεστώτος πλήθαιναν με τον καιρό, με χαρακτηριστικότερη εξ αυτών τη διαμαρτυρία που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια της κηδείας του ποιητή Γεωργίου Σεφέρη το Σεπτέμβριο του 1971. Στο πλαίσιο αυτό και για την αντιστάθμιση των κακών εντυπώσεων που είχαν δημιουργηθεί απέναντι στο πρόσωπο των πραξικοπηματιών, οι δικτάτορες δεν δίστασαν να επιστρατεύσουν – φανερά αυτή τη φορά – το χαρτί της υποστήριξης των Ηνωμένων Πολιτειών υποδεχόμενοι στην Ελλάδα τον ελληνικής καταγωγής αντιπρόεδρο της χώρας Σπύρο Άγκνιου⁵¹.

⁵⁰ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.21-23. Θ. Διαμαντόπουλος, «Το Απριλιανό Καθεστώς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.276-277.

⁵¹ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.23. Θ. Διαμαντόπουλος 2000, σ.277-278.

Από τα τέλη του 1971 το καθεστώς ήρθε αντιμέτωπο και με την αύξηση των πιέσεων από την πλευρά των διεθνών παραγόντων αναφορικά με την σκληρότητα και την αυταρχικότητα που επιδείκνυε προς τους αντιφρονούντες αλλά και τους περιορισμούς που αυτό είχε θέσει στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Έτσι, προκειμένου να επιτευχθεί ο κατευνασμός των πνευμάτων αποφασίστηκε η στροφή της Χούντας προς τη φιλελευθεροποίηση, μια στροφή που εκφράστηκε με την παύση επιβολής του στρατιωτικού νόμου στη χώρα εξαιρουμένων των περιοχών της πρωτεύουσας και της Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο αυτό να είναι αρκετό για αναστρέψει την πορεία παρακμής. Από το 1972 πλήθαιναν ολοένα και περισσότερο οι τριβές στο εσωτερικό του καθεστώτος, με ένα μεγάλο μέρος των συνεργατών του Παπαδόπουλου να έχει απωλέσει την εμπιστοσύνη στο πρόσωπό του λόγω της επικείμενης φιλελευθεροποίησης αφαιρώντας του με αυτό τον τρόπο την πλήρη ελευθερία δράσης. Έτσι, το Μάρτιο του 1972 θα εκδηλωθεί η πρώτη μεγάλη κρίση στους κόλπους των πραξικοπηματιών με την απομάκρυνση του αντιστράτηγου Ζωιτάκη από τη θέση του αντιβασιλέα λόγω της αντίθεσης και κατά περιπτώσεις της πλήρους άρνησής του να επικυρώσει κάποιους νόμους. Μάλιστα, προκειμένου να καλυφθεί αυτό το κενό στην πολιτειακή ηγεσία του κράτους ο Παπαδόπουλος κατέλαβε αυτή τη θέση αποτελώντας ένα πρόσωπο από το οποίο απέρρεαν πλέον οι εξουσίες του αντιβασιλέα, του πρωθυπουργού, του υπουργού των Εξωτερικών και του υπουργού Εθνικής Άμυνας. Παράλληλα εντάθηκαν και οι χρόνιες προσπάθειες του καθεστώτος να αποκτήσει μια νόμιμη συνταγματική ισχύ, κάτι που εκτιμήθηκε ιδιαίτερα από την κυβέρνηση της Γαλλίας η οποία προσπαθούσε να δημιουργήσει σχέσεις μαζί του έχοντας ως απώτερο σκοπό την πώληση στρατιωτικού και πολεμικού υλικού⁵².

⁵² Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.23, 26. Θ. Διαμαντόπουλος 2000, σ.278-279.

Οι προσπάθειες δημιουργίας διαύλων επικοινωνίας ανάμεσα στο καθεστώς και άλλα κράτη τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο είναι το στοιχείο που χαρακτηρίζει τα τελευταία χρόνια του καθεστώτος στην ηγεσία του ελληνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, την περίοδο εκείνη οι πραξικοπηματίες θα προσπαθήσουν να δημιουργήσουν σχέσεις συνεργασίας με την Κίνα, τις περισσότερες χώρες της Αφρικής, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία, την Αλβανία και τη Γερμανία, με την τελευταία να προβαίνει σε κινήσεις διαμαρτυρίας στα μέσα Απριλίου του 1972 με αφορμή τη στάση των χουντικών απέναντι στον καθηγητή και αντιστασιακό Γ. Μαγκάκη ο οποίος φυγαδεύτηκε στη Γερμανία με ενέργειες της εκεί κυβέρνησης. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση αποζητούσε την υποστήριξη των Ηνωμένων Πολιτειών η οποία είχε αναβαθμιστεί μετά την υπογραφή σύμβασης για την παραχώρηση διευκολύνσεων από την ελληνική πλευρά προς τα πλοία του 6^{ου} Αμερικανικού Στόλου. Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες των πραξικοπηματιών για την διατήρηση της ισχύος τους, το τέλος ήταν κοντά. Από το 1973 άρχισαν να εκδηλώνονται φανερά και να αυξάνονται σε αριθμό οι ενέργειες εναντίον του καθεστώτος, μια συνθήκη που θεωρείται από τους ιστορικούς απόρροια του οικονομικού αδιεξόδου που είχε βρεθεί η χώρα από το προηγούμενο διάστημα και το οποίο επιδεινώθηκε μετά και το ξέσπασμα της πετρελαϊκής κρίσης που είχε σαν αποτέλεσμα την εκτόξευση των τιμών του πετρελαίου⁵³.

Σε επίκεντρο των συντονισμένων αντιδικτατορικών ενεργειών είχε αναχθεί ο χώρος του Πολυτεχνείου, με τους φοιτητές να συμμετέχουν μαζικά σε αντικαθεστωτικές κινητοποιήσεις, αποκορύφωμα των οποίων υπήρξε η διαμαρτυρία για την κατάργηση των νόμων 93 και 180 οι οποίοι απαγόρευαν τον φοιτητικό συνδικαλισμό και επέτρεπαν την παρουσία κυβερνητικού

⁵³ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.26-27. Π. Καζάκος, «Από κρίση σε κρίση: οικονομία και δικτατορία, 1967-1974», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.290.

επιτρόπου στα πανεπιστημιακά ιδρύματα προκειμένου να υπάρχει έλεγχος αυτών. Η απόφαση του καθεστώτος να διακόψει την αναστολή στράτευσης στους φοιτητές που απείχαν από τα μαθήματά τους εξόργισε ακόμη περισσότερο τις σπουδαστικές οργανώσεις, με την παραβίαση του ασύλου του Πολυτεχνείου να αποτελεί την απάντηση των δικτατόρων σε αυτή την κίνηση. Η άμεση πραγματοποίηση των πρώτων διακοσίων διακοπών αναβολής στράτευσης ήταν η αιτία του ξεσπάσματος μιας μαζικής αντίδρασης του φοιτητικού κόσμου που ξεκίνησε από τη Νομική Σχολή η οποία και κατελήφθη από περίπου 2 χιλιάδες φοιτητές στις 23 Φεβρουαρίου 1973. Πολύ περισσότερο, αυτό το κύμα αντίδρασης θα εξαπλωνόταν με ταχύτατους ρυθμούς σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας αναγκάζοντας το καθεστώς να προβεί σε τεχνητές κινήσεις που θα επέτρεπαν για λίγο ακόμη καιρό την παραμονή του στην εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό αποφασίστηκε η απόδοση σε εκείνο μιας πολιτικής και κομματικής ταυτότητας η οποία θα του επέτρεπε να καταστεί νόμιμος πολιτικός φορέας μέσω της ίδρυσης της οργάνωσης Εθνικόν Πολιτιστικόν Κίνημα (ΕΠΟΚ)⁵⁴.

Η επανεμφάνιση του εξόριστου στο Παρίσι Κωνσταντίνου Καραμανλή στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας μέσω δήλωσης που δημοσιεύτηκε σε δύο μεγάλες εφημερίδες της εποχής («Βραδυνή» και «Θεσσαλονίκη») στις 23 Απριλίου 1973, της οποίας το περιεχόμενο ουσιαστικά έθετε το καθεστώς στο περιθώριο του πολιτικού κόσμου και δη εκτός των ορίων της παραδοσιακής δεξιάς, εκλήφθη από την κοινωνία σαν προάγγελος της ανατροπής που θα λάμβανε χώρα μερικούς μήνες αργότερα. Πολλώ δε μάλλον, η προτροπή του Καραμανλή προς το καθεστώς να καταθέσει την εξουσία στο βασιλιά και να σχηματιστεί προσωρινή κυβέρνηση που θα οδηγούσε σε τη χώρα σε εκλογές με σκοπό την αποκατάσταση της ομαλότητας ερμηνεύτηκε από τους πραξικοπηματίες σαν

⁵⁴ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.27. Θ. Διαμαντόπουλος 2000, σ.279-280.

εχθρική προς τη Χούντα ενέργεια, ένας ισχυρισμός που ενισχύθηκε περαιτέρω μετά την κίνηση φιλοβασιλικών αξιωματικών του Πολεμικού Ναυτικού να κινηθούν εναντίον του καθεστώτος. Αποτέλεσμα όλων αυτών των συνθηκών ήταν η σύλληψη 80 εν ενεργεία αξιωματικών αλλά και αποστράτων του Πολεμικού Ναυτικού ως αντίμετρο. Η κατάργηση του καθεστώτος της μοναρχίας και η αναγγελία για την άμεση πραγματοποίηση δημοψηφίσματος με αντικείμενο την εγκαθίδρυση του πολιτεύματος της προεδρικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ήταν οι επόμενες κινήσεις στις οποίες προέβη το καθεστώς προκειμένου να εξοβελίσει τον κίνδυνο ανάληψης της εξουσίας από το βασιλιά, ενώ παράλληλα οι πραξικοπηματίες δήλωσαν πως μέχρι τα τέλη του 1974 θα είχε ολοκληρωθεί η επιστροφή της χώρας στην κοινοβουλευτική ομαλότητα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες άμεση ήταν η αντίδραση του βασιλιά αλλά και σύσσωμου του πολιτικού κόσμου ο οποίος διακήρυττε την με κάθε τρόπο ανατροπή του καθεστώτος και την αποκατάσταση της συνταγματικής εκτροπής⁵⁵.

Η διεξαγωγή του δημοψηφίσματος πραγματοποιήθηκε στις 29 Ιουλίου 1973 με τρόπο που έφερνε έντονες μνήμες από την εκλογική αναμέτρηση του 1961 μιας και η έκφραση του λαϊκού φρονήματος υποτάχθηκε μπροστά στις πρακτικές νοθείας που εφαρμόστηκαν προκειμένου το καθεστώς να εξαγάγει το αποτέλεσμα που εκείνο επιθυμούσε. Στο επόμενο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου έλαβαν χώρα η κύρωση του αποτελέσματος του δημοψηφίσματος από τον Άρειο Πάγο, η ορκωμοσία του Παπαδόπουλου στο αξίωμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, η άρση του στρατιωτικού νόμου στην Αθήνα και τον Πειραιά και ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης υπό την πρωθυπουργία του Σπύρου Μαρκεζίνη δεν σημειώθηκε κάποια μορφή κοινωνικής αντίδρασης στις νέες πολιτικές εξελίξεις. Ωστόσο, η κατάσταση άλλαξε το Νοέμβριο του 1973

⁵⁵ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.27-28. Σ. Ριζάς, *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα 2018, σ.103-104.

όταν και πραγματοποιήθηκε το μνημόσυνο του Γεωργίου Παπανδρέου, με την τελετή να μετατρέπεται σε μια μεγάλη αντιδικτατορική διαδήλωση που κατέληξε στη σύλληψη πολλών διαδηλωτών. Αντίστοιχα, στις 15 Νοεμβρίου φοιτητές άρχισαν να συγκεντρώνονται στο Πολυτεχνείο της Αθήνας και σε πανεπιστημιακά κτίρια της Θεσσαλονίκης προκειμένου να διαδηλώσουν ανοικτά εναντίον στο καθεστώς, διαδηλώσεις που οδήγησαν στην ανοικτή σύγκρουση των φοιτητών με την αστυνομία. Τα γεγονότα εντάθηκαν ακόμη περισσότερο την επόμενη ημέρα όταν η αστυνομία προέβη στη χρήση πυροβόλων όπλων που είχε ως κατάληξη το θάνατο ή τον τραυματισμό διαμαρτυρούμενων ατόμων που βρίσκονταν εκεί. Ωστόσο, αποκορύφωμα αποτέλεσε η εμπλοκή του στρατού η οποία πραγματοποιήθηκε τα ξημερώματα της 17^{ης} Νοεμβρίου 1973 όταν ένα άρμα μάχης έριξε την πύλη του Πολυτεχνείου, οι στρατιώτες κατέλαβαν τα κτίρια του ιδρύματος και συνέλαβαν ένα μεγάλο μέρος των φοιτητών που είχαν κλειστεί στο εσωτερικό τους. Οι ταραχές συνεχίστηκαν ολόκληρη την υπόλοιπη μέρα αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό τον αριθμό των νεκρών και των τραυματιών, ενώ το καθεστώς επέβαλε εκ νέου το στρατιωτικό νόμο μέσα σε μια ατμόσφαιρα διεθνούς κατακραυγής⁵⁶.

Εικόνα 15. Το τανκ ρίχνει την πύλη του Πολυτεχνείου. Από τις χαρακτηριστικότερες εικόνες των γεγονότων του Νοεμβρίου 1973.

⁵⁶ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.28-29. Τ. Βουρνάς 1999, σ.254-267. Θ. Διαμαντόπουλος 2000, σ.280-281.

Τα γεγονότα του Πολυτεχνείου και οι αντιδράσεις του καθεστώτος σε αυτά όχι μόνο αποτέλεσαν το τέλος της προσπάθειας φιλελευθεροποίησης της δικτατορίας αλλά και η αφορμή για την έκφραση δυσαρέσκειας στο πρόσωπο του Παπαδόπουλου από τα υπόλοιπα στελέχη του πραξικοπήματος η οποία εκδηλώθηκε και έμπρακτα μέσα από την ανατροπή του δικτάτορα και την ανάληψη της εξουσίας από τον ταξίαρχο Δημήτριο Ιωαννίδη με κίνηση που πραγματοποιήθηκε τα ξημερώματα της 25^{ης} Νοεμβρίου 1973 και οδήγησε στη σύλληψη του Παπαδόπουλου. Ακολούθησε η άμεση ορκωμοσία νέας κυβέρνησης υπό την πρωθυπουργία του Αδαμάντιου Ανδρουτσόπουλου, με το κυβερνητικό σχήμα να παρατείνει την παραμονή του καθεστώτος στην εξουσία για άλλους οκτώ μήνες, κατά τη διάρκεια των οποίων ενισχύθηκε ο βαθμός δίωξης των αντικαθιστωτικών κάνοντας με τον τρόπο αυτό τους πολίτες να πιστεύουν πως ο εκδημοκρατισμός της χώρας θα παραμείνει ανεφάρμοστος. Ωστόσο, η αναταραχή που προκλήθηκε στο εσωτερικό δεν ήταν το μόνο πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα· υπήρχε και το ζήτημα της Κύπρου που, όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, είχε ενταθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Τώρα όμως τα πράγματα είχαν εξελιχθεί σε βάρος της ελληνοκυπριακής κοινότητας δεδομένων και των αστοχιών που χαρακτήριζαν την εφαρμοζόμενη για αυτό το θέμα ελληνική υψηλή στρατηγική⁵⁷.

Ειδικότερα, η αρνητικότητα που χαρακτήριζε τη στάση του καθεστώτος των Αθηνών απέναντι στον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο, μια αρνητικότητα που αποτυπώθηκε και στις διαρκείς προσπάθειες ανατροπής του έχοντας στο πλευρό του τις Ηνωμένες Πολιτείες και την τουρκοκυπριακή πλευρά, είχε ως αποτέλεσμα και ο ίδιος ο Μακάριος να υποπέσει σε μια σειρά κρίσιμων σφαλμάτων, κυριότερο εκ των οποίων αποτέλεσε η απαίτησή του για απομάκρυνση του μεγαλύτερου μέρους των ελληνικών στρατευμάτων και

⁵⁷ Κ. Παπαρηγόπουλος 2010, σ.38, 41. Θ. Διαμαντόπουλος 2000, σ.282. Τ. Βουρνάς 1999, σ.270-272.

αξιοματικών από το νησί καθώς αποτέλεσε τον καταλυτικό παράγοντα για την εκδήλωση πραξικοπήματος εναντίον του. Αντίστοιχα, η μη προετοιμασία των ελληνικών στρατευμάτων όσον αφορά την υλοποίηση του πολύ πιθανού σχεδίου της εισβολής τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Κύπρο η οποία εν τέλει πραγματοποιήθηκε στις 20 Ιουλίου 1974 αποδεικνύοντας με τον χειρότερο δυνατό τρόπο την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να ανταποκριθεί άμεσα και με επάρκεια σε μια κρίσιμη πολιτικά και διπλωματικά κατάσταση. Έτσι, μέσα σε αυτό τον κυκεώνα γεγονότων το καθεστώς βρέθηκε μπροστά σε ένα απροσπέλαστο αδιέξοδο οδηγώντας τα στελέχη του στο να απευθύνουν πρόσκληση στις 23 Ιουλίου 1974 προς τον πολιτικό κόσμο ώστε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής να αναλάβει τα ηνία της διακυβέρνησης του τόπου. Η Μεταπολίτευση ήταν γεγονός και οριστικοποιήθηκε με την άφιξη του Καραμανλή από το Παρίσι την επόμενη κιόλας μέρα αλλά και τον άμεσο σχηματισμό κυβέρνησης εθνικής ενότητας η οποία κλήθηκε να αντιμετωπίσει την εθνική κρίση που είχε προκαλέσει η εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο αλλά και την αποκατάσταση της ομαλότητας στο εσωτερικό της χώρας⁵⁸.

Αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων της η κυβέρνηση εθνικής ενότητας επιχείρησε να διαχειριστεί το ζήτημα της εισβολής στην Κύπρο σε διεθνές επίπεδο συγκαλώντας στις 25 Ιουλίου τη διάσκεψη της Γενεύης η οποία στην οποία Ελλάδα και Τουρκία διαπραγματεύτηκαν υπό την παρουσία της Μεγάλης Βρετανίας ως εγγυήτριας δύναμης τα προβλήματα που είχαν ανακύψει εξαιτίας της εισβολής στα κυπριακά εδάφη. Ωστόσο, στην πορεία αποδείχθηκε πως η κίνηση αυτή ήταν εσφαλμένη καθώς η ελληνική πλευρά βρέθηκε αντιμέτωπη με την κωλυσιεργία της Τουρκίας η οποία δημιούργησε ένα διπλωματικό κενό που επέτρεψε στις 14 Αυγούστου την πραγμάτωση της δεύτερης φάσης της τουρκικής εισβολής

⁵⁸ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.41, 86.

(«Αττίλας II») που είχε ως αποτέλεσμα την τελική κατάληψη του 38% των κυπριακών εδαφών. Στο πλαίσιο αυτό, η κίνηση της Ελλάδας να αποσύρει το στρατιωτικό της σκέλος από τη συμμαχία του NATO ως ένδειξη διαμαρτυρίας εν τέλει δεν είχε καμία απολύτως σημασία πέρα από συμβολική. Έτσι, μη βρίσκοντας διέξοδο για τη διευθέτηση του ζητήματος της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο η κυβέρνηση εθνικής ενότητας στράφηκε στην αντιμετώπιση του πολιτειακού ζητήματος που είχε δημιουργηθεί στο εσωτερικό της χώρας εξαιτίας της κατάργησης του δικτατορικού συντάγματος που είχε θεσμοθετηθεί με το δημοψήφισμα του 1973 και της αντικατάστασής του με το τελευταίο δημοκρατικά ψηφισμένο σύνταγμα του 1952. Επιπλέον, αποφάσισε την εξαίρεση των πρωταιτίων του πραξικοπήματος από τη γενική αμνηστία που είχε δοθεί στις 26 Ιουλίου 1974 σε στελέχη του παλαιού καθεστώτος τα οποία πλέον παραπέμπονταν στο Πενταμελές Εφετείο για να δικαστούν. Υπό αυτές τις συνθήκες αποφασίστηκε η διεξαγωγή εκλογών στις 17 Νοεμβρίου 1974 με το σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής. Στη διαδικασία αυτή συμμετείχαν τα νεοδιαμορφωμένα κόμματα της Νέας Δημοκρατίας, η οποία κάλυπτε το χώρο της δεξιάς και ενός τμήματος του κέντρου υπό την ηγεσία του Καραμανλή, της Ένωσης Κέντρου-Νέες Δυνάμεις, η οποία αποτελείτο από την ΕΔΑ, το ΚΚΕ και το ΚΚΕ Εσωτερικού και φιλοδοξούσε υπό την ηγεσία του Γεωργίου Μαύρου να γίνει συνέχεια της παλαιάς Ένωσης Κέντρου, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) που είχε ως ηγέτη τον Ανδρέα Παπανδρέου και τη φιλοχουντική Εθνική Δημοκρατική Ένωση (ΕΔΕ) υπό τον Πέτρο Γαρουφαλιά, με τη Νέα Δημοκρατία να αναδεικνύεται σε νικητή. Το αρνητικό αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος που διεξήχθη στις 8 Δεκεμβρίου 1974 για την αποκατάσταση του πολιτεύματος στη μορφή της βασιλευομένης δημοκρατίας αποτέλεσε το τελευταίο στοιχείο μιας μεταβατικής περιόδου πέντε περίπου μηνών αλλά ταυτόχρονα και το άνοιγμα μιας νέας εποχής για

τη χώρα κατά τη διάρκεια της οποίας θα λάμβαναν χώρα ιστορικά γεγονότα που θα καθόριζαν την πορεία της ως ευρωπαϊκού κράτους⁵⁹.

⁵⁹ Κ. Παπαρρηγόπουλος 2010, σ.86-89. Ε. Χατζηβασιλείου, «Από τη Μεταπολίτευση έως τις εκλογές του 1981», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ'*, Αθήνα 2000, σ.294-302.

Δ' Κεφάλαιο

Η ελληνική Εκπαίδευση από το τέλος του Εμφυλίου έως τη Μεταπολίτευση

4.1. Η Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση την περίοδο 1949-1974

Δίχως αμφιβολία, οι εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στο πολιτικό επίπεδο κάθε χώρας επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και τους επιμέρους τομείς που σχετίζονται άμεσα με τη λειτουργία των κρατών τους. Μεταξύ αυτών των τομέων συμπεριλαμβάνεται και η Εκπαίδευση, η οποία αναντίρρητα διαδραματίζει έναν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της Παιδείας των πολιτών. Στην περίπτωση της Μεταπολεμικής και Σύγχρονης Ελλάδας, ο θεσμός της Εκπαίδευσης διαμορφώθηκε μέσα σε ένα πλαίσιο ακραίων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων ήταν η πρόκληση πόλωσης. Πολλώ δε μάλλον, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η Εκπαίδευση και η Παιδεία δεν έτυχαν της απαραίτητης προσοχής από τους εμπλεκόμενους στα πολιτικά πράγματα της χώρας μιας και εκείνοι επέλεξαν να δώσουν μεγαλύτερο βάρος στην υπεράσπιση των δικών τους συμφερόντων. Έτσι λοιπόν, τη Μετεμφυλιακή περίοδο η Εκπαίδευση διαμορφώθηκε μέσα σε μια ατμόσφαιρα ιδιαίτερα έντονη, καθώς η χώρα βρισκόταν αντιμέτωπη με το οικονομικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί εξαιτίας των πολυετών αιματηρών συγκρούσεων που είχαν λάβει χώρα τόσο στο πλαίσιο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου όσο και μεταξύ των ίδιων των Ελλήνων. Ειδικότερα, τα πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου ως αναλφάβητο προσδιοριζόταν το 1/3 του συνολικού πληθυσμού, με περισσότερο από το ήμισυ του μαθητικού δυναμικού της

εποχής να μην κατορθώνει να ολοκληρώσει τη στοιχειώδη εκπαίδευση του Δημοτικού Σχολείου⁶⁰.

Τα πρώτα ουσιώδη βήματα από την πλευρά της κυβέρνησης για την αναδιάρθρωση της εκπαίδευσης θα ξεκινήσουν το 1951 με την ψήφιση του Αναγκαστικού Νόμου 1823/26/3/1951 ο οποίος περιλάμβανε διατάξεις που αφορούσαν τη Μέση Εκπαίδευση, δηλαδή τα Γυμνάσια, τα Λύκεια, τις Κατώτερες και τις Μέσες Εμπορικές Σχολές. Ειδικότερα, σύμφωνα με το περιεχόμενο του νόμου δικαίωμα εγγραφής και φοίτησης στο τριτάξιο Γυμνάσιο θα είχαν οι απόφοιτοι του Δημοτικού αφού προηγουμένως είχαν περάσει επιτυχώς το στάδιο των εισαγωγικών εξετάσεων. Αντίστοιχο ήταν το πλαίσιο φοίτησης και στο τριτάξιο φιλολογικό ή φυσικομαθηματικό Λύκειο, δηλαδή η αποπεράτωση των σπουδών του Γυμνασίου και η επιτυχία στις εισαγωγικές εξετάσεις. Με την ψήφιση του νέου συντάγματος το 1952 η ελληνική Εκπαίδευση θα αποκτήσει τη δική της ταυτότητα η οποία θα ήταν εναρμονισμένη με την τήρηση των αρχών του ελληνοχριστιανικού ιδεώδους. Αποτέλεσμα αυτού υπήρξε η υιοθέτηση της καθαρεύουσας ως επίσημης γλώσσας διδασκαλίας στα σχολεία, όπως επίσης η διαρκής και αυστηρή επιτήρηση του έργου που προσέφεραν οι δάσκαλοι από τους επιθεωρητές βάσει των αρχών και των παραμέτρων των Αναγκαστικών Νόμων 1112/1946 και 1857/1951 προκειμένου να διαπιστωθεί αν εφαρμόζεται επ' ακριβώς η γραμμή που έχει θέσει η Πολιτεία για την Εκπαίδευση. Συνέπεια όλων αυτών των συνθηκών θα πρέπει να θεωρείται η διαμόρφωση μιας εικόνας που δεν αντικατόπτριζε τον δάσκαλο ως παιδαγωγό αλλά ως μια αδιαμφισβήτητη αυθεντία που απλά θα μετέφερε τις γνώσεις που είχαν εκ των προτέρων

⁶⁰ Α. Καραφύλλης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση. Δύο Αιώνες Μεταρρυθμιστικών Προσπαθειών*, Αθήνα 2013, σ.147-148.

οριστεί στο επίσημο σχολικό πρόγραμμα στους μαθητές, χωρίς εκείνοι να προβούν σε κάποιου είδους μαθησιακή πρωτοβουλία από την πλευρά τους⁶¹.

Ο άκρως αυστηρός και περιοριστικός για τους μαθητές και τους δασκάλους χαρακτήρας του σχολείου θα αρχίσει να μεταβάλλεται από το 1957 όταν και θα συσταθεί για πρώτη φορά Επιτροπή Παιδείας που θα είχε ως αρμοδιότητα τη μελέτη των προβλημάτων της Εκπαίδευσης ούτως ώστε στο τέλος να υπάρξει βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Στην έκθεση πορισμάτων που κατέθεσε η Επιτροπή ένα χρόνο αργότερα αναφέρονταν τα βασικά σημεία στα οποία η κυβέρνηση Καραμανλή έπρεπε να δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα προκειμένου να επέλθει η επιδιωκόμενη αναδιάρθρωση. Τα σημεία αυτά αφορούσαν:

- την απόδοση απόλυτης προτεραιότητας από την πλευρά της κυβέρνησης στα ζητήματα Εκπαίδευσης,
- τη διάθεση περισσότερων κονδυλίων για την Παιδεία,
- την ανάγκη αναδιαμόρφωσης του τρόπου οργάνωσης και του προγράμματος των σχολείων,
- τη θεμελίωση της παιδείας σε ανθρωπιστικές και κλασικές βάσεις,
- την προβολή του στοιχείου της ενότητας που χαρακτηρίζει τον Ελληνισμό,
- την ανάπτυξη της Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και
- τη διαμόρφωση ενός κατάλληλου πλαισίου ώστε η Εκπαίδευση να πάψει να αποτελεί αντικείμενο κομματικών ή προσωπικών ανταγωνισμών και να καταστεί προσβάσιμη σε πολίτες όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

⁶¹ Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967. Τόμ. Β΄*, Αθήνα 1998, σ.221-222. Χ. Κάτσικας & Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα 2004, σ.154. Α. Καραφύλλης, *Ο θεσμός του Επιθεωρητή Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών*, Αθήνα 2010, σ.47-48.

Αυτά τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας αξιοποιήθηκαν από τα όργανα της πολιτείας και οδήγησαν στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 η οποία περιλάμβανε ορισμένες καινοτόμες για την εποχή εκείνη ενέργειες⁶².

Αναλυτικότερα, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 εστίαζε στην αναδιάρθρωση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, με το διαχωρισμό του Γυμνασίου σε δύο κύκλους σπουδών να αποτελεί τη σημαντικότερη κίνηση της πολιτείας. Ειδικότερα, ο πρώτος κύκλος γυμνασιακών σπουδών στόχευε στην παροχή γνώσεων γενικού χαρακτήρα και ο δεύτερος στην προετοιμασία των μαθητών για τις πανεπιστημιακές σχολές ή για την απευθείας είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, πέραν του κλασικού Γυμνασίου δημιουργήθηκε το πρακτικό Γυμνάσιο, από το οποίο οι μαθητές μπορούσαν στον πρώτο κύκλο σπουδών να αποκομίσουν γνώσεις Τεχνικής, Αγροτικής, Οικονομικής, Ναυτικής, Ξένων Γλωσσών και Οικιακής Οικονομίας και στο δεύτερο κύκλο να ακολουθήσουν αντίστοιχες κατευθύνσεις (Κλασική, Γεωργική, Οικονομική, Τεχνική, Βιομηχανική, Ναυτική, Ξένων Γλωσσών, Οικοκυρικών). Η αναγνώριση από πλευράς κυβέρνησης της σημασίας της Τεχνικής Εκπαίδευσης τόσο για την κοινωνία όσο και για το ίδιο το κράτος οδήγησε στην ίδρυση δημόσιων Μέσων Τεχνικών Σχολών σε μεγάλες πόλεις της επαρχίας και πιο συγκεκριμένα στην Αλεξανδρούπολη, τα Ιωάννινα, την Καβάλα, την Καλαμάτα, την Κοζάνη και τη Χαλκίδα, ενώ την ίδια στιγμή δόθηκε το δικαίωμα ίδρυσης τέτοιου είδους σχολών και σε ιδιώτες κάνοντας απαραίτητη την καταβολή διδάκτρων για την πρόσβαση σε αυτές. Ωστόσο, η εστίαση του πολιτειακού ενδιαφέροντος στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αποτέλεσε την αιτία παραγκωνισμού της Πρωτοβάθμιας καθώς στο νομοθετικό κείμενο της μεταρρύθμισης δεν περιλαμβάνονται αναφορές για μεταβολές στη Δημοτική και Προσχολική Αγωγή. Μοναδικό σημαντικό στοιχείο για την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση

⁶² Α. Δημαράς 1998, σ.229-233.

υπήρξε η χρήση της «νεοδημοτικής» ως γλώσσας διδασκαλίας στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού. Σε κάθε περίπτωση όμως, θα μπορούσε να ειπωθεί πως η μεταρρύθμιση του 1959 αποτέλεσε μια ριζοσπαστική τομή στο χώρο της Παιδείας καθώς η διαίρεση της φοίτησης σε δύο κύκλους σπουδών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση οδήγησε στον εμπλουτισμό των γνωστικών αντικειμένων και στην προσφορά την πλευρά του εκπαιδευτικού συστήματος προς τους μαθητές να επιλέξουν και διαφορετικούς κλάδους ειδίκευσης πέραν του κλασικού⁶³.

Με την ανάδειξη της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία το 1964 η νέα κυβέρνηση αποφάσισε να δώσει το δικό της στίγμα στον τομέα της Εκπαίδευσης προβαίνοντας σε μια εκ νέου αναδιαμόρφωση αυτής, μέσα από την οποία θα αναδεικνυόταν ο φιλελεύθερος, αναδιανεμητικός και αναπτυξιακός χαρακτήρας της καινούργιας ηγεσίας του ελληνικού κράτους. Πολύ περισσότερο, οι προθέσεις του κόμματος όσον αφορά την αντιμετώπιση των ζητημάτων της Παιδείας και της Εκπαίδευσης αντικατοπτρίζονταν και στα γεγονότα της ανάληψης των καθηκόντων του υπουργού Παιδείας από τον ίδιο τον πρωθυπουργό Παπανδρέου, της συμπερίληψης του Ευάγγελου Παπανούτσου στο σχεδιασμό της νέας εκπαιδευτικής πολιτικής αλλά και του αριθμού των νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του διαστήματος της διακυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου με περιεχόμενο μεταρρυθμιστικού χαρακτήρα. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το Νομοθετικό Διάταγμα 4379/20.10.1964, το οποίο έφερε τον τίτλο «Περί οργάνωσης και διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαίδευσης, αποτέλεσε τον πυρήνα των αλλαγών που σημειώθηκαν στην Παιδεία την περίοδο της διακυβέρνησης Παπανδρέου και αποτέλεσαν σημαντικά βήματα εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης. Αναλυτικότερα, στο νόμο αυτό περιλαμβάνονταν διατάξεις που διασφάλιζαν αρχικά τον δωρεάν

⁶³ Α. Δημαράς 1998, σ.238. Σ. Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα 1991, σ.99.

χαρακτήρα της ελληνικής Παιδείας ως προς τις βαθμίδες Εκπαίδευσης, την παροχή διδακτικών βιβλίων και τη μετακίνηση των μαθητών που προέρχονταν από απομακρυσμένες περιοχές⁶⁴.

Παράλληλα, με το νόμο αυτό καθιερωνόταν ο υποχρεωτικός 9ετής χαρακτήρας της εκπαίδευσης, ενώ το μέχρι πρότινος δτάξιο Γυμνάσιο χωριζόταν σε δύο επιμέρους κύκλους, το ζετές γεωργικό, κοινό ή τεχνικό Γυμνάσιο και το ζετές κοινό ή τεχνικό Λύκειο. Αλλαγές σημειώνονταν και στη γλώσσα διδασκαλίας, με την δημοτική να καθιερώνεται σε όλες τις βαθμίδες Εκπαίδευσης και την καθαρεύουσα να συνδιδάσκεται στη Μέση Εκπαίδευση. Επιπροσθέτως, με τον εν λόγω νόμο καθιερωνόταν το μαθητικό συσσίτιο το οποίο αποτελούσε μια σημαντική προσφορά ειδικά για τους μαθητές που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και το «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο» το οποίο αποτελούσε σημαντικό τίτλο σπουδών για την εισαγωγή των μαθητών στις πανεπιστημιακές σχολές. Στο νόμο αυτό οφείλεται επίσης η θέσπιση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, η ίδρυση των Κεντρικών Υπηρεσιακών Συμβουλίων Πρωτοβάθμιας, Δευτεροβάθμιας και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΚΥΣΠΕ, ΚΥΣΔΕ, ΚΥΣΕΕ), του Συμβουλίου Παιδαγωγικού Προσωπικού Παιδαγωγικών Ακαδημιών και των Συμβουλίων Επιλογής Εποπτικού Προσωπικού για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση αντιστοίχως, η αύξηση της φοίτησης στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες από 2 σε 3 έτη και η αύξηση του παρεχόμενου από τον κρατικό προϋπολογισμό ποσού για τις ανάγκες της εκπαίδευσης⁶⁵.

Εκτός των διατάξεων που αφορούσαν την οργάνωση και τη διοίκηση της εκπαίδευσης ο νόμος 4379/20.10.1964 περιλάμβανε σημαντικές διατάξεις σχετικές με το περιεχόμενο των σπουδών στην Πρωτοβάθμια και

⁶⁴ Σ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1987, σ.27-30.

⁶⁵ Σ. Μπουζάκης (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010. Τόμ. Β΄*, Αθήνα 2011, σ.227-228.

τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, βάσει του εν λόγω νομοθετικού πλαισίου καταργείτο η υποχρέωση των μαθητών να δίνουν εισαγωγικές εξετάσεις για τη μετάβασή τους από το Δημοτικό στο Γυμνάσιο και από το Γυμνάσιο στο Λύκειο, εισαγόταν στο πρόγραμμα σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης η διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών από μετάφραση και μαζί με τη διδασκαλία Ξένης Γλώσσας, τα Μαθηματικά, τις Φυσικές Επιστήμες, τη Γεωγραφία, τα Θρησκευτικά, την Υγιεινή, τα Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος, το Καλλιτεχνικό Σχέδιο, τη Μουσική και τη Γυμναστική. Για τις μαθήτριες το πρόγραμμα σπουδών περιλάμβανε επίσης μαθήματα πρακτικών γνώσεων για κύρια επαγγέλματα, Παιδοκομία, Νοσηλευτική και Οικιακή Οικονομία. Τέλος, στο πρόγραμμα σπουδών του Λυκείου εισήχθησαν μαθήματα Κοινωνιολογίας και Στοιχείων Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας. Έτσι λοιπόν, θα μπορούσε να ειπωθεί πως με τη μεταρρύθμιση του 1964 η ελληνική Εκπαίδευση πέρασε σε μια νέα εποχή η οποία της επέτρεψε να διασφαλίσει την ισότητα που απαιτείτο ώστε όλοι οι μαθητές να μπορέσουν να επωφεληθούν των αγαθών της Παιδείας, αλλά και να συμβάλει στον επιδιωκόμενο από την πολιτεία εκσυγχρονισμό του κράτους ο οποίος θα επέτρεπε στη χώρα να εναρμονιστεί ως ενός σημείου με τις χώρες της Δύσης⁶⁶.

Παρά τις όποιες καινοτομίες που περιλαμβάνονταν στο νομοθετικό πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964 οι πολιτικές αναταραχές που σημειώθηκαν στο διάστημα από το 1964 μέχρι το 1967, αποκορύφωμα των οποίων ήταν η ανάδειξη του δικτατορικού καθεστώτος στην εξουσία, δεν επέτρεψαν την πλήρη εφαρμογή του προαναφερόμενου προγράμματος αναδιάρθρωσης της παιδείας. Πολύ περισσότερο, κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας πραγματοποιήθηκε μια ακόμη μεταρρυθμιστική προσπάθεια

⁶⁶ Σ. Μπουζάκης 1991, σ.122-126. Χ. Κάτσικας & Κ. Θεριανός 2004, σ.168-173. Θ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 2010, σ.295-304.

που αυτή τη φορά ήταν προσαρμοσμένη στις προδιαγραφές που είχε θέσει η Χούντα για τον τομέα της Εκπαίδευσης. Ειδικότερα, με την έκδοση του Αναγκαστικού Νόμου 129/19.6.1967 καταργείτο κάθε αρχή και παράμετρος της μεταρρύθμισης του 1964 και το εκπαιδευτικό σύστημα αναδιαμορφώθηκε για μια ακόμη φορά τόσο ως προς την οργάνωση όσο και ως προς το περιεχόμενο της Εκπαίδευσης. Έτσι λοιπόν, το νέο εκπαιδευτικό πλαίσιο προέβλεπε:

- μείωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης από 9 σε 6 έτη,
- επαναφορά της πρακτικής των εισαγωγικών εξετάσεων στο Γυμνάσιο,
- κατάργηση του Λυκείου και επαναφορά της βετούς διάρκειας φοίτησης στο Γυμνάσιο η οποία θα χωριστεί σε 2 κύκλους, τον κατώτερο και τον ανώτερο,
- θέσπιση νέου προγράμματος σπουδών στο Γυμνάσιο, το οποίο θα δομείτο με άξονα τη διδασκαλία του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών και δη της γραμματικής, του συντακτικού και των κανόνων της γλώσσας.

Όσον αφορά την Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, ως μοναδική κίνηση αναδιαμόρφωσης καταγράφεται η περιορισμένη χρήση της δημοτικής μόνο για τις 3 πρώτες τάξεις του Δημοτικού, ενώ παράλληλα προβλεπόταν η απόσυρση όλων των βιβλίων που είχαν γραφτεί και διανεμηθεί στα σχολεία σύμφωνα με τις προδιαγραφές της μεταρρύθμισης του 1964 και η επανέκδοση των σχολικών εγχειριδίων που είχαν γραφτεί πριν το 1963. Τέλος, την ίδια χρονιά με νεότερο Αναγκαστικό Νόμο (40/19.6.1967) καταργείτο το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο με την πρόφαση πως τα μέλη του είχαν διοριστεί βάσει μη αξιοκρατικών κριτηρίων⁶⁷.

⁶⁷ Α. Δημαράς 1998, σ.294-299. Α. Καραφύλλης 2013, σ.171-173.

Καθ' όλη την περίοδο της Επταετίας δύο φορές σημειώθηκε αναδιάρθρωση του προγράμματος σπουδών από πλευράς διάρκειας των μαθημάτων. Πιο συγκεκριμένα, το 1969 το πρόγραμμα σπουδών προέβλεπε μια ελαφρά μείωση των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των Αρχαίων Ελληνικών και μια αντίστοιχη αύξηση των ωρών διδασκαλίας για τα μαθήματα των Μαθηματικών και των Φυσικών Επιστημών, τη στιγμή που η διδασκαλία των μαθημάτων κοινωνικής φύσης – όπως τα Θρησκευτικά, η Φιλοσοφία, η Ιστορία και η Γεωγραφία – καταλάμβανε το 1/5 των συνολικών εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας. Από την άλλη πλευρά, το πρόγραμμα σπουδών του 1973 χαρακτηρίζεται από μελετητές ως περισσότερο τεχνοκρατικό, με τα μαθήματα της Μουσικής να αποκτούν προαιρετικό χαρακτήρα για την Δ' και Ε' τάξη του Δημοτικού και το περιεχόμενο των μαθημάτων της Αγωγής του Πολίτη και των Στοιχείων Επαγγελματικού Προσανατολισμού να συγχωνεύεται σε ένα ενιαίο μάθημα. Μοναδική καινοτομία στο εκπαιδευτικό σύστημα της Χούντας θα πρέπει να θεωρείται η αναμόρφωση του πεδίου της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης στο πλαίσιο του οποίου ιδρύθηκαν τα Κέντρα Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαίδευσης (ΚΑΤΕ) που εντάσσονταν οργανικά στο φάσμα της Μέσης Εκπαίδευσης⁶⁸.

Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, το εκπαιδευτικό σύστημα αυτής της περιόδου διακρινόταν και από έναν έντονα εποπτικό χαρακτήρα, μιας και το έργο των εκπαιδευτικών βρισκόταν διαρκώς υπό έλεγχο και αξιολόγηση σύμφωνα με τις διατάξεις του Αναγκαστικού Νόμου 129/67, κύρια σημεία του οποίου αποτελούσαν η δημιουργία δέκα εκπαιδευτικών περιφερειών που διοικούσαν από εκπαιδευτικούς που ανήκαν στο Ανώτατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο (ΑΕΣ), η υποχρέωση των εκπαιδευτικών της Μέσης Εκπαίδευσης να απασχολούνται 10 ώρες εβδομαδιαίως πέραν του κανονικού ωραρίου, η βαθμολογική κατάταξη των νεοδιόριστων εκπαιδευτικών στην κατώτερη

⁶⁸ Α. Ανδρέου, *Εκπαιδευτικοί Θεσμοί και Πολιτικές. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως το 1978*, Θεσσαλονίκη 2000, σ.79.

κλίμακα και η δημιουργία ενός πολύπλοκου συστήματος που θα δυσκόλευε την πραγμάτωση μεταθέσεων, την πλήρωση θέσεων και την ενδοϋπηρεσιακή εξέλιξη των εκπαιδευτικών. Πολύ περισσότερο, βάσει της νομοθεσίας που είχε θεσπιστεί την περίοδο της Χούντας οι εκπαιδευτικοί έπρεπε να διαθέτουν και συγκεκριμένα κοινωνικά χαρακτηριστικά που θα τους καθιστούσαν ικανούς να ασκήσουν το λειτούργημα του δασκάλου, όπως να διαθέτουν ήθος και να είναι νομιμόφρονες απέναντι στο καθεστώς. Η εν λόγω εικόνα που είχε διαμορφωθεί για τη νεοελληνική εκπαίδευση θα αλλάξει άρδην μετά την πτώση του δικτατορικού καθεστώτος και την εγκαθίδρυση της Μεταπολίτευσης καθώς τότε η παιδεία θα εκσυγχρονιστεί στο πλαίσιο της «μεταμόρφωσης» της Ελλάδας σε ευρωπαϊκό κράτος⁶⁹.

Ειδικότερα, κατά τη Μεταπολίτευση η Γενική Εκπαίδευση θα αποκτήσει νέα μορφή και διαφορετικό περιεχόμενο. Βάσει των νόμων 186/1975, 309/1976 και 576/1977 θα δημιουργηθεί για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο ένα ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό σύστημα το οποίο χαρακτηριζόταν από μια εξαιρετική οργάνωση ως προς τους σκοπούς και τους στόχους που έπρεπε να περατωθούν σε κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα. Πιο συγκεκριμένα, στο πεδίο της Γενικής Εκπαίδευσης εντασσόταν η λειτουργία των Νηπιαγωγείων, των Δημοτικών Σχολείων, των Γυμνασίων και των Λυκείων, με τη φοίτηση στα Νηπιαγωγεία να έχει προαιρετικό χαρακτήρα και διάρκεια 2 ετών στο διάστημα των οποίων τα παιδιά θα είχαν τη δυνατότητα να θέσουν και να αναπτύξουν τις πρώτες γνωστικές και συμπεριφορικές βάσεις. Από την άλλη πλευρά, η φοίτηση στα Δημοτικά ήταν βετής και υποχρεωτική, με τους μαθητές να έχουν τη δυνατότητα να θέσουν κατά τη διάρκεια αυτής τις βάσεις της ανθρωπιστικής, πολιτιστικής, θρησκευτικής, εθνικής, ηθικής και φυσικής αγωγής τους μέσα από τη διδασκαλία συνολικά 10 μαθημάτων (Θρησκευτικά, Ελληνική Γλώσσα, Ιστορία, Σπουδή του Περιβάλλοντος,

⁶⁹ Σ. Μπουζάκης 2011, σ.244-246. Α. Ανδρέου & Γ. Παπακωνσταντίνου, *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα 1994, σ.277.

Φυσική-Χημεία, Γεωγραφία, Αριθμητική-Γεωμετρία, Αγωγή του Πολίτη, Ιχνογραφία-Χειροτεχνία, Ωδική & Γυμναστική)⁷⁰.

Η φοίτηση στο Γυμνάσιο και το Λύκειο είναι το αποτέλεσμα της διάσπασης του μέχρι πρότινος δετούς Γυμνασίου σε 2 κύκλους εκ των οποίων ο πρώτος είναι υποχρεωτικός, η φοίτηση σε αυτόν πραγματοποιείται δίχως να έχουν προηγηθεί εισαγωγικές εξετάσεις και περιλαμβάνει τη διδασκαλία των μαθημάτων των Θρησκευτικών, των Αρχαίων Ελληνικών από μετάφραση, της Έκθεσης, της Νέας Ελληνικής Γραμματείας, της Ιστορίας, των Μαθηματικών, της Φυσικής, της Χημείας, της Γεωγραφίας, της Βιολογίας, της Ανθρωπολογίας, της Αγωγής του Πολίτη, του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού, της Μουσικής και της Γυμναστικής. Πολύ περισσότερο, καταργείται η πραγματοποίηση εξετάσεων προόδου κατά τους μήνες Φεβρουάριο και Ιούνιο ενώ παύει να υφίσταται η ξεχωριστή για θήλεα και άρρενες φοίτηση. Από την άλλη πλευρά η πρόσβαση στο δεύτερο κύκλο σπουδών (Λύκεια) γίνεται μετά από τη διεξαγωγή εισαγωγικών εξετάσεων σε 4 κοινά πανελλαδικώς εξεταζόμενα μαθήματα, με τα μαθήματα στην Α΄ Λυκείου να έχουν κοινό χαρακτήρα για όλους τους μαθητές, ενώ στη Β΄ και τη Γ΄ Λυκείου οι μαθητές καλούνταν να επιλέξουν ανάμεσα στη θεωρητική και την θετική κατεύθυνση, τη στιγμή που στο τέλος των τάξεων θα έπρεπε να εξεταστούν πανελλαδικώς τόσο σε όλα τα μαθήματα της τάξης τους όσο και σε ακόμη τέσσερα επιλεγόμενα. Εκτός των ημερήσιων, την περίοδο εκείνη θεσμοθετήθηκε και οι τύποι του εσπερινού Λυκείου 4ετούς διάρκειας αλλά και του πρότυπου κλασικού λυκείου όπου δινόταν ιδιαίτερη βαρύτητα στη διδασκαλία μαθημάτων θεωρητικής φύσεως. Τέλος, πρόβλεψη υπήρξε και για τη τον καθορισμό της μορφής της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης μέσα από την ψήφιση του νόμου 576/1977, αλλά και μέριμνα για την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας και της

⁷⁰ Θ. Χατζηστεφανίδης 2010, σ.304-306.

δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης μέσα από την ίδρυση των Σχολών Επιμόρφωσης Λειτουργών Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης (ΣΕΛΔΕ-ΣΕΛΜΕ). Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, ως σημαντικότερη ενέργεια που διεξήχθη στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα πρέπει να λογίζεται η καθιέρωση της δημοτικής τόσο ως γλώσσας διδασκαλίας όσο και ως γνωστικού αντικειμένου⁷¹.

4.2. Η διαμόρφωση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης από τη Μετεμφυλιακή περίοδο έως τη Μεταπολίτευση

Επηρεασμένη από τις μεταβολές που επήλθαν στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την εποχή μετά το τέλος του Εμφυλίου μέχρι τη Μεταπολίτευση υπήρξε και η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση παρά το γεγονός πως οι αλλαγές που υπέστη δεν ήταν του ίδιου βεληνεκούς εκείνων που σημειώθηκαν στις δύο πρώτες εκπαιδευτικές βαθμίδες. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1950 χαρακτηριζόταν από έναν αυταρχικό συντηρητισμό που δεν επέτρεπε την πραγμάτωση καίριων τομών στον τομέα της Εκπαίδευσης, δεν ήταν εφικτή η υλοποίηση στοχευμένων καινοτομιών στο χώρο των ανώτερων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Τα πρώτα σημάδια εκσυγχρονισμού εντοπίζονται χρονικά το 1957, δηλαδή την περίοδο της διακυβέρνησης του Καραμανλή, και είναι στενά συνδεδεμένα με τη δράση της Επιτροπής Παιδείας που συστάθηκε με σκοπό την μελέτη των σημαντικών ζητημάτων που είχαν ανακύψει στο πεδίο της Εκπαίδευσης και την εύρεση λύσεων σε αυτά. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτής της επιτροπής προτάθηκε η ίδρυση ενός τρίτου πανεπιστημίου ούτως ώστε να υπάρξει ενίσχυση της πνευματικής ζωής σε μία ακόμη περιφέρεια της χώρας, όπως επίσης η παροχή της δυνατότητας στον εκάστοτε σύλλογο των καθηγητών να

⁷¹ Θ. Χατζηστεφανίδης 2010, σ.306-308. Α. Καραφύλλης 2013, σ.178-181.

εκλέγει το διδακτικό προσωπικό των πανεπιστημιακών σχολών και να τυγχάνουν ισότιμης εποπτείας από τα πολιτειακά όργανα. Παράλληλα, υπογραμμίζεται πως το ελληνικό πανεπιστήμιο διαθέτει ερευνητικό χαρακτήρα και προσφέρει εις βάθος μόρφωση· ως εκ τούτων, η παρακολούθηση των ολιγάριθμων ακαδημαϊκών μαθημάτων καθίσταται υποχρεωτική, ενώ το περιεχόμενό τους θα περιλαμβάνει και φροντιστηριακές ή εργαστηριακές ασκήσεις⁷².

Η άνοδος του Γεωργίου Παπανδρέου και του κόμματος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία το 1964 οδήγησε σε μια ακόμη αναδιάρθρωση του τομέα της παιδείας επηρεάζοντας σε σημαντικά μεγάλο βαθμό το πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, θεσμοθετήθηκε η ίδρυση του Πανεπιστημίου Πατρών και της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, μια συνθήκη που έδωσε το πρόσταγμα για την υλοποίηση μιας εκπαιδευτικής αποκέντρωσης η οποία συνεχίστηκε και το 1965, όταν και ψηφίστηκε νομοσχέδιο για την ίδρυση του πανεπιστημίου Κρήτης, της Ιονίου Ακαδημίας στην Κέρκυρα και του πολυτεχνείου στη Λάρισα. Παράλληλα, η αύξηση των παρεχόμενων από την κυβέρνηση κονδυλίων για τα πανεπιστήμια, η αύξηση του αριθμού των φοιτητών που εισάγονταν στις πανεπιστημιακές σχολές, ο εκσυγχρονισμός των προγραμμάτων σπουδών και των μεθόδων διδασκαλίας, η προσφορά περαιτέρω εξειδίκευσης σε γνωστικά αντικείμενα μέσω της θέσπισης προγραμμάτων μεταπτυχιακών σπουδών και ο ορισμός ανθρωπιστικής κατεύθυνσης στο πρώτο έτος όλων των προγραμμάτων σπουδών έδωσαν την απαιτούμενη ώθηση προκειμένου η τριτοβάθμια εκπαίδευση να εξελιχθεί ακόμη περισσότερο⁷³.

⁷² Γ. Πυργιωτάκης & Δ. Ξεσφιγκούλη, «Πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα. Διαδικασία πρόσβασης και κοινωνική δικαιοσύνη», *Πρακτικά 5^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με Θέμα «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»*, Πάτρα 2008.

⁷³ Γ. Πυργιωτάκης & Δ. Ξεσφιγκούλη 2008.

Η άνοδος της Χούντας στην εξουσία της χώρας για το χρονικό διάστημα 1967-1974 έβαλε στον πάγο κάθε προηγούμενη προσπάθεια εξέλιξης του πολιτικού χώρου και της κοινωνίας, με την εκπαίδευση να αποτελεί ένα από τα πρώτα «θύματα» αυτής της αναγκαστικής παύσης της πορείας της χώρας προς την εξέλιξη. Με την ψήφιση συνεχόμενων Αναγκαστικών Νόμων το καθεστώς επεδίωξε να ασκήσει ενδελεχή και αυστηρό έλεγχο στον τρόπο τελικής επιλογής των πρυτανικών αρχών, να θέσει το ίδιο τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για την κατάληψη θέσεων επικουρικού διδακτικού προσωπικού και να εμπλακεί ενεργά στο διορισμό των διοικητικών συμβουλίων των φοιτητικών συλλόγων. Την ίδια στιγμή, ο έλεγχος του περιεχομένου των συγγραμμάτων που τίθεντο προς δωρεάν διανομή στους φοιτητές έκανε περισσότερο αισθητή την παρουσία του καθεστώτος στα ακαδημαϊκά πράγματα, γεγονός που συνέβαλε καταλυτικά στη διαμόρφωση ενός κλίματος αντίδρασης από την πλευρά των σπουδαστών το οποίο εντάθηκε τη δεκαετία του 1970 οδηγώντας στην πρόκληση σημαντικών κοινωνικών αντιδράσεων. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η κάμψη που γνώρισε ο τομέας της οικονομίας κατά τη διάρκεια της Επταετίας επηρέασαν τη μέχρι πρότινος θετική εξελικτική πορεία της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, πολλώ δε μάλλον οδήγησε στο ξέσπασμα βίαιων αντιδράσεων από την πλευρά των φοιτητών οι οποίες εξελίχθηκαν σε μαζικές κοινωνικές διαδηλώσεις⁷⁴.

Τις ανισότητες που είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια της Χούντας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση επιχείρησαν να αποκαταστήσουν τα πολιτειακά όργανα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, καθώς με την ψήφιση του νέου συντάγματος κατοχυρωνόταν το μονοπώλιο της ανώτατης εκπαίδευσης, διασφαλιζόταν η ελευθερία στη διδασκαλία και την έρευνα, εξασφαλιζόταν το πανεπιστημιακό άσυλο και ο δωρεάν χαρακτήρας της

⁷⁴ Γ. Πυργιωτάκης & Δ. Ξεσφιγκούλη 2008.

εκπαίδευσης αλλά και η καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας. Περαιτέρω, για τα πανεπιστήμια κατοχυρώνονταν το δικαίωμα της εκπροσώπησης του επικουρικού επιστημονικού προσωπικού και των φοιτητών στα συλλογικά όργανα των πανεπιστημίων, καθιερώνονταν ο τομέας ως βασική ακαδημαϊκή μονάδα αντί της έδρας και διασφαλιζόταν η συμμετοχική εκλογή του διδακτικού προσωπικού⁷⁵.

⁷⁵ Γ. Πυργιωτάκης & Δ. Ξεσφινγκούλη 2008.

Επίλογος

Στο σύντομο 20^ο αιώνα η Ελλάδα ήρθε αντιμέτωπη με μια σειρά αλληπάλληλων πολεμικών συγκρούσεων που όχι μόνο επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις καταστάσεις και τις ισορροπίες στο εσωτερικό της αλλά άσκησαν και καταλυτικές επιδράσεις στις σχέσεις που διατηρούσε ως κράτος με άλλες εξωτερικές δυνάμεις. Πολύ περισσότερο, η ιστορική πορεία της καταδεικνύει την αδυναμία της ως χώρα να θεραπεύσει γρήγορα τις πληγές του παρελθόντος, να αποκαταστήσει την ομαλότητα και να συνεχίσει προς το μέλλον διατηρώντας μια καινούργια στάση και οπτική απέναντι στις εξελίξεις. Έτσι, η δεκαετία του 1950 βρήκε την Ελλάδα παγιδευμένη μέσα σε μια ατμόσφαιρα αντιθέσεων και εντάσεων, με τα κόμματα της Αριστεράς και της Δεξιάς να έχουν εμπλακεί σε μια διαρκή αντιπαράθεση με σκοπό την επικράτησή τους στην πολιτική ζωή του τόπου, αντιπαράθεση που συνέβαλε στη διαιώνιση των παθών που είχαν ανακύψει την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Η αστάθεια συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, με τη Δεξιά να βρίσκεται στο στόχαστρο των αριστερών και των κεντρικών πολιτικών φορέων για τις πρακτικές που χρησιμοποιούσε προκειμένου να ανακόψει την πορεία των αντιπάλων της. Τις συνθήκες αυτές εκμεταλλεύτηκε το 1967 μια ομάδα αξιωματικών του στρατού εγκαθιδρύοντας ένα δικτατορικό καθεστώς που στα επτά χρόνια παραμονής του στην εξουσία έθεσε τη χώρα στο γύψο και προκάλεσε ανεπανόρθωτες ζημιές στα κομμάτια της ικανοποίησης των εθνικών συμφερόντων, της ανάπτυξης και της κοινωνικής προόδου για την αποκατάσταση των οποίων καταβλήθηκαν τεράστιες προσπάθειες την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Οι συνθήκες που επικράτησαν από τη Μετεμφυλιακή περίοδο μέχρι τη Μεταπολίτευση επηρέασαν σε σημαντικά μεγάλο βαθμό τον τομέα της Εκπαίδευσης ο οποίος καλείτο να προσαρμοστεί στις πολιτικές που επιδίωκαν να εφαρμόσουν τα κόμματα που βρίσκονταν κάθε φορά στην

εξουσία. Έτσι λοιπόν σε ένα χρονικό διάστημα είκοσι πέντε ετών πραγματοποιήθηκαν τέσσερις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, στο περιεχόμενο των οποίων μπορεί κανείς να εντοπίσει χαρακτηριστικά στοιχεία που προσδιορίζουν ιδεολογικά τους πολιτικούς φορείς που βρίσκονταν στην ηγεσία του κράτους τις χρονικές περιόδους που αυτές υλοποιήθηκαν. Αντιπαραβάλλοντας τις τέσσερις αυτές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, εκείνη που πραγματοποιήθηκε το 1964, όταν η Ένωση Κέντρου βρισκόταν στην εξουσία, ήταν αυτή που περιλάμβανε τις πλέον ριζοσπαστικές δράσεις για την αναμόρφωση της Παιδείας και της Εκπαίδευσης των Ελλήνων, μιας και μέσω αυτών δημιουργείτο ένα κατάλληλο πλαίσιο που προσέφερε σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως κοινωνικών καταβολών τη δυνατότητα της μόρφωσης. Από την άλλη πλευρά, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που έλαβε χώρα την περίοδο της Επταετίας μαρτυρά την πρόθεση των δικτατόρων να δώσουν αντικομμουνιστικές προεκτάσεις στην Εκπαίδευση θέτοντας υπό στενό έλεγχο τόσο το περιεχόμενό της όσο και τους λειτουργούς της. Σε κάθε περίπτωση, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος διαμόρφωσης της Τεχνικής Εκπαίδευσης ούτως ώστε να υπάρξει άμεση σύνδεσή της με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της κοινωνίας, όπως επίσης η αντιμετώπιση της δημοτικής γλώσσας η οποία εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται σε περιορισμένο βαθμό και στις χαμηλότερες βαθμίδες της Εκπαίδευσης.

Πηγές και βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Εφημερίδες

Αποστολόπουλος, Δ., «Η υπόθεση Μαξ Μέρτεν», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 26/07/2015.

Βλαχόπουλος, Σ., «Το «Σύνταγμα» της Δικτατορίας», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 16/10/2017.

Βλαχόπουλος, Σ., «Το Σύνταγμα του 1952», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 10/03/2013.

Κούμας, Μ., «Οι συνέπειες της εξορίας Μακαρίου», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 22/06/2014.

Ριζάς, Σ., «Ιουλιανά και Αποστασία», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 13/11/2016.

Ριζάς, Σ., «Οι βουλευτικές εκλογές του 1964», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 26/06/2016.

Ριζάς, Σ., «Η παραίτηση του Κων. Καραμανλή», άρθρο δημοσιευμένο στην εφημερίδα *Η Καθημερινή* στις 20/03/2016.

2. Δημοσιευμένα αρχειακά τεκμήρια

Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας 1895-1967. Τόμ. Β΄*, Αθήνα 1998.

Κρανιδιώτης, Γ., *Ανοχύρωτη πολιτεία, Κύπρος 1960-1974, Τόμος Α΄*, Αθήνα 1985.

B. Βιβλιογραφία

Ανδρέου, Α., *Εκπαιδευτικοί Θεσμοί και Πολιτικές. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα έως το 1978*, Θεσσαλονίκη 2000.

Ανδρέου, Α. & Γ. Παπακωνσταντίνου, *Εξουσία και οργάνωση-διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*, Αθήνα 1994.

Βακαλόπουλος, Α., *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, Θεσσαλονίκη 2005.

Βερέμης, Θ. & Γ. Κολιόπουλος, *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*. Αθήνα 2006.

Βλαχόπουλος, Σ., Δ. Καιρίδης & Α. Κλάψης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, Ανατομία μιας επταετίας*, Αθήνα 2019.

Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, Τόμος ΣΤ΄*, Αθήνα 1999.

Βουρνάς, Τ., *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας, τόμος Ε΄*, Αθήνα 1999.

Clogg, R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας*, Αθήνα 2015.

Clogg, R., *Σύντομη ιστορία της νεώτερης Ελλάδας. Από την παρακμή και πτώση του Βυζαντίου μέχρι το 1985*, Αθήνα 1999.

Close, D., *Ελλάδα 1945-2004, Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία*, Αθήνα 2006.

Γρηγοριάδης, Σ.Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974, Τόμος 8*, Αθήνα 2011.

Διαμαντόπουλος, Θ., «Το Απριλιανό Καθεστώς», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.266-286.

Ευαγγελόπουλος, Σ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1987.

Καζάκος, Π., «Η ελληνική οικονομία, 1949-1967: ανασυγκρότηση και ανάπτυξη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.223-237.

Καζάκος, Π., «Από κρίση σε κρίση: οικονομία και δικτατορία, 1967-1974», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.287-291.

Καιρίδης, Δ., «Το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου μέσα από τη σκοπιά της πολιτικής θεωρίας και της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης», στο Σ. Βλαχόπουλος, Δ. Καιρίδης & Α. Κλάψης, *Η Δικτατορία των Συνταγματαρχών, Ανατομία μιας επταετίας*, Αθήνα 2019, σ.17-44.

Καραφύλλης, Α., *Ο θεσμός του Επιθεωρητή Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης και η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών*, Αθήνα 2010.

Καραφύλλης, Α., *Νεοελληνική Εκπαίδευση. Δύο Αιώνες Μεταρρυθμιστικών Προσπαθειών*, Αθήνα 2013.

Κάτσικας, Χ. & Κ. Θεριανός, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*, Αθήνα 2004.

Μαυροειδής, Λ., *Η ελληνική αριστερά χθες, σήμερα, αύριο*, Αθήνα 2002.

Μηλιός, Γ., «Η ελληνική οικονομία κατά τον 20^ο αιώνα», στο Α. Μουσιδης & Σ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Η Ελλάδα στον 19^ο και 20^ο αιώνα*, Αθήνα 2010, σ.259-288.

Μπουζάκης, Σ. (επιμ.), *Πανόραμα Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Όψεις και Απόψεις. Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-2010. Τόμ. Β΄*, Αθήνα 2011.

Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα 1991.

Νικολακόπουλος, Η., «Από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.172-207.

Παπαθανασίου, Ι., (επιμ.), *Η νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960*, Αθήνα 2008.

Παπαρρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους, Τόμος 26*, Αθήνα 2010.

Παπαρρηγόπουλος, Κ., *Ιστορία του ελληνικού έθνους, τόμος 25*, Αθήνα 2009.

Πυργιωτάκης, Γ. & Δ. Ξεσφιγκούλη, «Πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην Ελλάδα. Διαδικασία πρόσβασης και κοινωνική δικαιοσύνη», *Πρακτικά 5^ο Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με Θέμα «Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη»*, Πάτρα 2008.

Ριζάς, Σ., *Κωνσταντίνος Καραμανλής. Η Ελλάδα από τον Εμφύλιο στη Μεταπολίτευση*, Αθήνα 2018.

Ριζάς, Σ., *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών και το Κυπριακό Ζήτημα 1967-1974*, Αθήνα 2001.

Σακκάς, Ι., *Η Ελλάδα στη Μεσόγειο, 1950-2004*, Αθήνα 2015.

Σβολόπουλος, Κ., «Η Ελλάδα πρώτο συνδεδεμένο μέλος της ΕΟΚ», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.247-265.

Σβορώνος, Ν., *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1994.

Σεφεριάδης, Σ. & Ε. Χατζηβασιλείου, «Η «σύντομη» δεκαετία του '60: γνωστικές και ιστοριογραφικές προκλήσεις», στο Α. Ρήγος – Σ. Σεφεριάδης – Ε. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60, Θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες*, Αθήνα 2008, σ.11-37.

Σπηλιώτη, Σ.-Σ., «Μια υπόθεση πολιτικής και όχι δικαιοσύνης: η δίκη Μέρτεν (1957-1959) και οι ελληνογερμανικές σχέσεις», στο Μ. Mazower (επιμ.), *Μετά τον πόλεμο, Η ανασυγκρότηση της οικογένειας, του έθνους και του κράτους στην Ελλάδα, 1943-1960*, Αθήνα 2004, σ.319-328.

Τσουνάκος, Ο., «Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία, 1963-1967», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.208-223.

Χατζηβασιλείου, Ε., *Η άνοδος του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία 1954-1956*, Αθήνα 2001.

Χατζηβασιλείου, Ε., «Από τη Μεταπολίτευση έως τις εκλογές του 1981», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος ΙΣΤ΄*, Αθήνα 2000, σ.294-317.

Χατζηστεφανίδης, Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Αθήνα 2010.

Χρηστίδης, Χ., «Ελληνική Ιστορία 1950-1967: από τα πρώτα Μεταπολεμικά χρόνια στην δικτατορία των συνταγματαρχών», στο Α. Μπαλτά, Ε. Βόγλη & Χ. Χρηστίδης, *Θέματα Ελληνικής Ιστορίας (19^{ος}-20^{ος} αι.)*, Αθήνα 2015, σ.236-290.

Ψυρούκης, Ν., *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας, 1940-1967*, Αθήνα 1975.

Περίληψη

Αναμφίβολα, η Εκπαίδευση θεωρείται μια από τις πλέον σημαντικές σταθερές που διέπουν τη λειτουργία ενός κοινωνικού συνόλου, με την διασφάλιση της πρόσβασης σε αυτή και τη οργάνωσή της βάσει ενός κατάλληλου περιεχομένου να αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις για την διαμόρφωση της Παιδείας των πολιτών. Πέραν αυτών όμως, κρίσιμος για το σχηματισμό ενός άρτιου εκπαιδευτικού συστήματος είναι ο ρόλος του αντίστοιχου πολιτικού, μιας και έχει αποδειχθεί διαχρονικά πως ο τομέας της Εκπαίδευσης είναι από τους πρώτους στον οποίο αποτυπώνονται τα εγχειρήματα που κάνουν οι εκάστοτε πολιτικοί φορείς για να αφήσουν το δικό τους στίγμα. Δεδομένων τούτων, η παρούσα εργασία εστίασε στη μελέτη της πορείας της Εκπαίδευσης κατά το χρονικό διάστημα από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι τη Μεταπολίτευση. Από την επεξεργασία των ιστορικών δεδομένων που αντιστοιχούν στη συγκεκριμένη περίοδο γίνεται κατανοητό πως η αστάθεια που επικρατούσε το εν λόγω χρονικό διάστημα επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την Εκπαίδευση των Ελλήνων η οποία γνώρισε σημαντικές μεταβολές εξαιτίας της διαρκούς εναλλαγής κυβερνητικών σχηματισμών. Επιπλέον, διαπιστώνεται πως στα δύσκολα για τη Δημοκρατία χρόνια της Χούντας η Εκπαίδευση και οι λειτουργοί της δεν εξαιρέθηκαν από το καθεστώς της αυστηρής εποπτείας που εφαρμοζόταν τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Σε κάθε περίπτωση όμως, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως η Εκπαίδευση στο χρονικό διάστημα 1949-1974 υπήρξε ένα πεδίο διαρκών πειραματισμών, γεγονός που επέδρασε καταλυτικά τόσο ως προς τη μορφή όσο και ως προς το περιεχόμενό της.